Інна Холод, Руслан Кравець

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

Методичні рекомендації

для практичних занять студентів
першого (бакалаврського) освітнього рівня
галузі знань 07 «Управління та адміністрування»
спеціальності 075 «Маркетинг»

Вінниця – 2022

Затверджено на засіданні науково-методичної комісії
Вінницького національного аграрного університету
(протокол №___ від _____ р.)

Рецензенти:

Прокопчук Л.В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського;

Левчук К.І. – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету.

Холод І. В., Кравець Р. А. Методичні рекомендації для практичних занять з дисципліни «Українська мова та етнокультурологія» для студентів першого (бакалаврського) освітнього рівня галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальності 075 «Маркетинг». Вінниця: ВНАУ, 2022. с.

Методичні рекомендації вміщують теоритичну інформацію з питань, які виносяться на обговорення на практичних заняттях, плани практичних занять і література до тем, орієнтовний перелік питань для колоквіуму. Зазначене видання допоможе здобувачам вищої освіти краще організувати підготовки до практичних занять, проконтролювати свої знання з української мови та етнокультурології, отримати практичні навички виконання завдань і допоможе здійснювати пошук і аналіз теоретичного матеріалу.

Методичні рекомендації розраховані для бакалаврів закладів вищої освіти. Значення цієї праці полягає насамперед у тому, що вона допоможе підвищити загальномовний рівень студентів, цілісно осягнути значення рідної мови як головної ознаки народу, його автентичності й автохтонності.

Зазначені методичні рекомендації можуть бути використані під час підготовки до практичних занять та підсумкового контролю, а також для самоосвіти усіх, хто бажає підвищити рівень мовного світогляду.

ЗМІСТ

Вступ…….	4
ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК……...	6
Тема 1. Вступ. Українська мова – державна мова України, національна мова українського народу. Етнографічні регіони й діалекти……..	6
Тема 2. Проблема походження українського народу й української мови……	21
Тема 3. Функціональні стилі сучасної української літературної мови……	29
Тема 4. Офіційно-діловий стиль сучасної української літературної мови. Традиції національного мовного етикету……...	35
Тема 5. Науковий стиль СУЛМ……..	37
Тема 6. Літературна мова. Національні традиції нормування української літературної мови…….	45
Тема 7. Історія української літературної мови……...	48
Тема 8. Українська лексикологія. Питання походження окремих слів-символів. Фразеологія. Орфографія. Історія національних чергувань звуків…….	58
Тема 9. Національні традиції сучасної української морфології. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації……	72
Тема 10. Національні особливості словозміни прикметників та числівників. Національний етикет особистого і ділового листування, традиції звертань…….	90
Тема 11: Питання національного синтаксису української мови. Ментальна спільність і відмінність української синтаксичної системи із синтаксисом інших індоєвропейських мов……..	95
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК……	103
Орієнтовний перелік питань до колоквіуму…..……	111

ВСТУП

Відродження української культури неможливе без пробудження національної свідомості українського народу, насамперед, молоді.

Наукові дослідження переконливо доводять, що студент повинен перебувати під ціннісним впливом матеріальної та духовної культури свого народу.

Завдяки засобам народознавства студенти глибше відчувають, що знання про свій народ — це пізнання себе, свого народу, його історії та культури, усвідомлюють нерозривну єдність із попередніми поколіннями, з їхнім духовним світом.

Відродження національної культури неможливе без системи знань про український народ, про особливості його побуту і трудової діяльності, зокрема, його основних і допоміжних галузей господарства, домашніх промислів та ремесел, без знання народного одягу, харчування, народної медицини й календаря, сімейної обрядовості, світоглядних уявлень, вірувань, народної моралі, без знання свого родоводу. Рідна мова, історія, краєзнавство й етнографія, народні та національні символи — все це включається в містке поняття «етнокультура».

Дисципліна «Українська мова та етнокультурологія» – це інтегрований курс української мови, культури, етнології, етнографії, історії України й інших (сусідніх) народів.

У цьому курсі ми маємо відповісти на питання, хто такі українці і звідки наша мова. Раніше відповіді на ці питання були надані російськими й проросійськими вченими – Шевельовим, Виноградовим, навіть Потебнею, які стверджували, що розвиток України й української мови почався після розпаду Київської Русі або й ще пізніше, що ми усі – українці, білоруси і росіяни – вийшли з єдиної колиски, а Україна – це окраїна російських земель зі своєрідним діалектом, а не окремою мовою окремого народу.

Звісно, це не так. Ми виводимо витоки української мови й культури від традицій Праукраїни й українського санскриту на основі давніх писемних знахідок, зокрема «Велесової Книги» – Святого Письма українців. Є кілька мовних граматичних особливостей, притаманних тільки українській мові і санскриту (кличний відмінок іменника; числова

форма двоїни – в українських діалектах: дві хаті, три сестрі тощо), та багато елементів сучасної лексичної системи, яка не успадкована із санскриту жодним іншим народом, крім українського, а також високою схожістю службових слів, структурою речень, що вказує на прямий історичний зв’язок.

Україна дала початок культурам багатьох давніх цивілізацій, але свою етнокультуру майже втратила (або втратила її первинне значення) після хрещення Київської Русі, коли велася активна робота над знищенням усього національного надбання.

Мета нашої дисципліни – повернути нам втрачену або забуту етнокультурну самобутність через українську мову, повернути нам нашу національну ідею і наше справжнє коріння.

Методичні рекомендації можуть бути корисними під час підготовки до практичних занять, а також для збагачення національного світогляду всіх, хто називає себе українцями.

Методична праця містить теоретичний блок, де подається основна інформація з теми, практичний блок, який містить плани практичних занять, список літератури до теми, питання для самоперевірки, які можуть бути корисними на практичних заняттях, а також орієнтовний перелік запитань до колоквіуму, які допоможуть студентам самостійно визначити рівень володіння навчальним матеріалом.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Тема 1. Вступ. Українська мова – державна мова України, національна мова українського народу. Етнографічні регіони й діалекти

1. Предмет і завдання курсу

Дисципліна «Українська мова та етнокультурологія» є обов'язковою складовою вищої академічної освіти. У її основі – вивчення української мови як головної ознаки етносу в контексті загальнонаціональної етнічної культури.

Тобто, розглядаючи поняття «мова» й «етнічна культура», можемо наголосити, що поняття «етнічна культура» містить у своєму складі поняття «мова» як основну абстрактну одиницю збереження й передачі культурної спадщини.

Отже, предметом курсу є мова й етнокультура. Якісні зміни, що відбуваються в Україні з часу отримання статусу суверенної незалежної держави, створюють сприятливі умови для зміцнення духовної, творчої особистості, яка здатна відповідати за кожне вимовлене нею слово. А надто в сучасних складних умовах, коли на території України тривають бойові дії, наша держава потребує чіткого розмежування й визначення українства у свідомості молодих людей. Українська мова потрібна нам для того, щоб залишатися українцями, бути окремим незалежним народом.

Мова – це характерний для людського суспільства, специфічний вид знакової діяльності, який поєднує систему артикуляційно-звукових актів, притаманних певній етнічній спільноті, на позначення явищ та сигналів об'єктивної дійсності, спрямований на обмін інформацією між представниками цієї спільноти. Мова є абстрактною системою, яка існує у свідомості представників етносу і виражається мовленням писемним або усним. Єдиним критерієм розрізнення мов є етнічна приналежність.

Мова і мовлення є найоб'ємнішими реаліями в теорії і практиці лінгвістики. У них знаходять свій вияв усі одиниці мови й мовлення — від фонем до речень і текстів, ужитих в усній і писемній формах, в усіх стилях мови. Розмежувальне використання лексем «мова» і «мовлення» ускладнюється тим, що вони мають спільний корінь мов-. Мова й мовлення не протиставлені одне одному, але й не тотожні. Кожна з мов первісно витворювалась із окремих індивідуальних мовлень, кількість яких постійно зростала.

Наукові підвалини для розмежування мови і мовлення заклав німецький лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт (1769—1835), основоположник теорії загального мовознавства. Кожне мовлення, на його думку, за своєю реалізацією суб'єктивне, оскільки висловлюється — усно чи писемно — окрема особа. Водночас воно і об'єктивне, бо сказане чи написане нею набуває загальнонародної значеннєвості, внаслідок чого стає зрозумілим для всіх носіїв конкретної мови.

Обґрунтував і поглибив трактування сутності та взаємозв'язку мови й мовлення Фердинанд де Соссюр (1857—1913) — французько-швейцарський лінгвіст, автор «Курсу загальної лінгвістики» (1916).

В україністиці термін «мовлення» (в зіставленні з терміном «мова») увійшов до активного наукового вжитку у 1984 р. — з появою книги психолога й мовознавця Івана Синиці (1910—1976) «Психологія усного мовлення учнів».

Співвідношення між мовою і мовленням — це співвідношення загального (мови) і часткового (мовлення), у якому мова слугує провідним і регулювальним началом, бо мовлення індивіда витворюється на основі вже наявних одиниць мови. Мова як потенційна спілкувальна система — це вся сукупність різнотипних мовних одиниць, правил та зразків їх поєднання і вживання.

Мовлення є конкретною реалізацією мови, що дає підстави розмежовувати синтаксис мови і синтаксис мовлення.

Мовлення – це процес і результат спілкування.

МОВА	МОВЛЕННЯ
Абстрактне поняття	Конкретне поняття
Українська, англійська, польська, арабська, німецька, французька, італійська, латинська тощо. Існують також штучні мови. Найпоширеніша з них – есперанто.	Усне / писемне.
Мова існує на інтуїтивному рівні й узагальнено об’єднує людей за національністю.	Мовлення має індивідуальні особливості в кожної людини: скільки мовців, стільки й відмінностей у мовленні.

За милозвучністю українська мова займає 2-ге місце після італійської, за давністю функціювання її витоки сягають 150 тисяч років тому. Проте той факт, що нам під силу впізнати лише поодинокі слова з прадавньої української мови, свідчить про постійну трансформацію мови як живого організму суспільства.

Поняття “етнічна культура”. Кожна зі світових культур країн, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави і т.п.

При цьому національна культура повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають за її межами. Потрібно особливо зазначити, що кожний народ в культурній сфері створює своєрідний, властивий тільки йому образ.

Народ (грецькою - “етнос”) - поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін вкладається таке значення: *етнос – це історична спільність людей, яка*

склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших.

Останнє звичайно зафіксоване в етнонімі (самоназві) народу. Сформований етнос – як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес - конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів.

2. Державна мова. Мовне законодавство в Україні.

Мовна політика – це сукупність ідеологічних постулатів та практичних дій, спрямовані на врегулювання мовних відносин у країні.

В умовах сучасної України мовна політика щодо української мови вкрай сприятлива для її розвитку й функціонування в усіх сферах суспільного життя. Випускники закладів вищої освіти зобов’язані володіти мовно-комунікативною компетенцією. *Мовно-комунікативна компетенція – це вміння здійснювати мовленнєвий акт, у якому реалізується комунікативно-мовленнєва поведінка на основі фонологічних, лексико-граматичних та соціолінгвістичних знань, умінь і навичок відповідно до мети і ситуації спілкування*.

Українська мова – єдина державна мова України. *Негативна мовна політика, спрямована на знищення певної мови як головної ознаки етносу, називається лінгвоцидом*. Тривалий час вона проводилася в Російській імперії, а згодом і в Радянському Союзі стосовно української мови й мов інших народів, які населяли територію держави, крім російської. Виникнення багатонаціональних держав вимагало врегулювання мовних відносин і спричинило появу терміну «державна мова» з метою виокремлення однієї обов’язкової мови офіційного спілкування.

Державна мова – це офіційно проголошена законодавчою владою мова сфери офіційного спілкування. З погляду юридичної термінології терміни «державна мова» й «офіційна мова» є аналогічними. Однак, для визнання правового статусу мови як державної є необхідність її законодавчого закріплення й нормативного оформлення. Офіційна мова не потребує обов’язкового проголошення законодавчою владою.

Зазвичай, державну мову виділяють за двома критеріями:

- мова корінної (автохтонної) нації;
- мова найчисленнішої нації.

Є країни, у яких державна мова закріплена традицією, а не законодавством. Наприклад, в деяких арабських країнах державною мовою є арабська, однак у законодавстві цих країн про мову не йдеться, адже вони є суто мононаціональними, а в Індії, до прикладу, державною мовою є англійська, а національних мов – близько 50.

Статус української мови як державної закріплено у Статті 10 Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року: «*Державною мовою в Україні є українська мова.*

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Сферу використання державної мови України, норми її функціювання в різних сферах суспільної діяльності, а також покарання за порушення вимог мовного законодавства детально висвітлено в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII (зі змінами включно до 16 липня 2022 року).

Публікації документа

- Голос України від 16.05.2019 — № 90
- Урядовий кур'єр від 18.05.2019 — № 92
- Відомості Верховної Ради України від 24.05.2019 — 2019 р., № 21, стор. 5, стаття 81
- Офіційний вісник України від 31.05.2019 — 2019 р., № 41, стор. 9, стаття 1422, код акта 94526/2019

3. Поняття нації, національної і літературної мови.

На́ція (лат. natio — плем’я, народ) — етносоціальна спільнота, об'єднана певною самоназвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей, усвідомленням своєї ідентичності (національною самосвідомістю).

Спочатку термін мав дещо зневажливий зміст і, до певної міри, – відповідний соціальний контекст – у Давньому Римі „націями” називали групи чужинців з певного регіону, зазвичай об’єднаних кровними зв’язками, які не мали таких прав,

якими були наділені громадяни Риму. У своїх промовах Цицерон називав „націями" віддалені і „варварські" народи. Відповідно, суспільний статус представників такої групи був нижчий, аніж у громадян Римської республіки. Згодом поняття „нація" почали ототожнювати здебільшого з місцем народження. Це сталося після 212 р., коли статус громадян Римської імперії дістали всі особисто вільні її жителі.

Середньовіччя успадкувало і саме слово, і деякі його семантичні нюанси. Спочатку в історичних хроніках воно вживалося тоді, коли йшлося про віддалені, малознайомі народи, культура яких вважалася відсталою, чужою. Досить поширеним слово „нація" у середні віки було також в університетах, передусім серед студентських спільнот. Студентські „нації" складалися за принципом спільного географічного походження та мови. В Паризькому університеті уже в 1220 р., наприклад, існували „нація Франції", „нація Німеччини", „нація Пікардії", „нація Нормандії". В Болонському університеті існувало тридцять п'ять націй студентів та викладачів. В Оксфордському університеті офіційно був визнаний поділ студентів на „південну" та „північну" нації.

На думку американської дослідниці Л. Ґрінфелд, приблизно в XVI ст. відбулося перше кардинальне зрушення у вживанні терміна „нація". В Англії його почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова „народ".

Найголовніші ***ознаки*** *нації*:

•спільні міфи та історична пам'ять;

•спільна масова, громадянська культура;

•єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

•спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території;

•національна ідея (яка включає політичну програму розвитку спільноти);

•першість національного в ієрархії ідентичностей спільноти.

2. Етнічна та громадянська нації

Чинна сьогодні Конституція України, прийнята 1996 р., видана від імені українського народу – громадян України всіх національностей. Це чітке визнання загальноприйнятого принципу громадянської нації, який стосується не тільки етнічних українців. Щоправда вже у самій Конституції цьому підходу суперечить стаття 11, за якою націю трактовано не як політичне, а як етнічно-культурне утворення. У ній сказано: „Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України". Тут „українська нація" – це однозначно не громадяни України всіх національностей, а тільки етнічні українці, яким протиставляються інакші етнічні групи, тобто росіяни, кримські татари, поляки, євреї та інші.

Громадянська нація походить від Американської та Французької революцій, що заклали основи розуміння модерної нації, як політичного добровільного об'єднання. Політична нація виходить за станові межі, ґрунтується на принципах народного суверенітету, рівності, демократії.

Натомість етнічна або культурна нація ґрунтується на спільній історії, мові, культурі, релігії та інших, так званих, об'єктивних ознаках. Цей принцип служить ідеологам спільнот, що не мають власної державності, підтвердженням того, що вони теж можуть стати політично незалежними. Однак зі здобуттям незалежності закономірним є перетворення етнічної нації у політичну (громадянську). Якщо цього не відбувається, тоді держава має низку проблем із інтеграцією своїх етнічних меншин до культурного простору титульної нації. Сьогодні за даними соціологічних досліджень більшість українців прихильні до громадянської моделі нації.

Український націоналізм у своїх радикальних виявах теж набув ксенофобського забарвлення, обстоюючи тоталітарну модель державності. Особливою прихильністю до останньої відзначалася ОУН. Водночас, рисами ліберального націоналізму, в дусі кращих ідеалів Просвітництва, характеризувалася державницька ідеологія ЗУНР, а згодом – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).

Деякі проблеми та особливості етногенезу українського народу

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Нагадаємо основні позиції:

теорія "споконвічності" - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;

теорія автохтонності (М.Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;

теорія "єдиної колиски" (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. XX ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної древньоруської народності;

теорія "незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів", тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенезису українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV-XVII сторіччях. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI-XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицтва і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI-XI ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у XVII-XVIII ст. - Малоросія; XIX ст. - початок XX ст. - Україна-Русь. Визнання назви "Україна" (уперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим - "Малоросія", яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім "Україна" став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування "Русь" розповсюдилося на все східне слов'янство, а "Україна" пізніше на все українство. Тобто назва "Русь" сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції "Третього Риму". Що стосується назви "Україна", то є декілька пояснень його походження: або від "краю" - кордону зі Степом, або від слова "країна" інша версія – "край" як батьківщина, вітчизна та ін.

Що стосується самоназви "українець", то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни "козак", "козацький народ", одночасно продовжували існувати і старі самоназви "руські", "русини". Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва "українець". Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви:

слов'яни (словени);

руси (руські, роси, русичі, русини);

українці (козаки).

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7%). Тут проживало 84,8% українців, які жили в тогочасному СРСР - 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за

винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90% населення, в містах - до 70%.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з:

основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України;

етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі - діаспори;

субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, в суміжних з нею регіонах - Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області РФ. Значне число українців переселилося до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора). У колишніх радянських республіках проживає: в Російській Федерації (Кубань, Приазов'я, Центрально-Чорноземний район) - 4,4 млн. етнічних українців, Казахстані - біля 2 млн., Молдові - 561 тис., Бєларусі - 291 тис.

На американський континент еміграція відбувалася в основному з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки в кінці XIX - початку XX ст. вона склала понад 700 тис. чоловік. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живе у США - приблизно 1 млн., Канаді - понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі - близько 300 тис. чоловік. Потрібно зазначити, що потужна компактна етнічна маса українців, яка існувала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. операції “Вісла” по переселенню їх в західні воєводства фактично перестала існувати. Всього за офіційними даними, на середину 1989 р. кількість українців у світі становила 46,2 млн. За деякими сучасними оцінками, кількість українців тільки в діаспорі досягає 20-30 млн, а загальна кількість становить 60-70 млн.

Незважаючи на значну еміграцію, чисельність населення України зростала. Так, в 1897 р. вона становила 28,4 млн., а в 1913 р. - вже 35,2 млн. У той же час починаючи з XIX ст. в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага тут українців меншала. Так, якщо в XVIII ст. українці складали близько 85% населення у межах сучасної України, то в XIX ст. – приблизно 80%,а у XX ст. – біля 74%.

В останні десятиріччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало понад 65%. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності (у 1990 р. цей показник був найнижчим у СРСР) і збільшення

смертності, внаслідок чого з 80-х р. спостерігається депопуляція. Вона особливо посилилася з 1992 р. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомої ваги україномовного населення з 71,8% у 1959 р. до 63,9% у 1989 р. Найбільш це явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам. Серед причин, які обумовили зменшення питомої ваги україномовного населення в Україні домінуюче місце займає русифікація, яка супроводжувала процес створення "радянського народу".

Національну мову творить народ протягом усіх етапів свого розвитку. Вона не існує відмежовано від суспільства, а як живий організм, постійно змінює свою форму, розвивається або занепадає. Національна мова властива конкретній етнічній спільноті й закріплена за її етнічною територією. Національною мовою українського народу є українська. Протягом багатьох століть, починаючи з 3 тис. до н.е., вона вбирала в себе яскраві риси кожного історичного періоду, найактивніші словесні форми й запозичені з інших мов елементи. Через те, що територія України займає центральне географічне положення і завжди активно контактувала із сусідніми державами в галузі суспільно-політичного й економічного життя, сукупність слів та особливості їхньої вимови на різних територіях, особливо прикордонних, значно відрізняється між собою. Тому національна мова України виражена у двох формах:

а) вища форма – літературна мова;

б) нижча форма – діалекти.

Сучасна українська літературна мова (СУЛМ) сформувалася на основі полтавсько-наддніпрянських говірок середньонаддніпрянського діалекту південно-східного наріччя кінця XVIII ст.

Якщо розглянути тогочасну карту етнічного розселення українців, видно, що Наддніпрянщина тоді займала центральну частину усієї території України. Отже, мова, яка побутувала на цій території, найменше зазнала впливів мов сусідніх держав. Саме це стало основною причиною виокремлення наддніпрянського діалекту як літературної мови.

Літературна мова – це унормована, відшліфована форма загальнонародної (національної) мови, яка обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей. Початок сучасної української літературної мови пов'язують із виходом поеми «Енеїда» І. Котляревського у 1798 році, адже в ній вміщено цілу енциклопедію власне української лексики на позначення предметів народного вжитку, частин будинку, одягу, страв, напоїв. Раніше ніхто з письменників не приділяв такої уваги народній мові. Тому Іван Котляревський вважається зачинателем СУЛМ.

Основоположником СУЛМ називають Тараса Шевченка, адже саме його творами («Кобзар», 1840 р.) українська мова вперше зазвучала на міжнародній арені.

Карта етнічного розселення українців у XVIII ст.

Нижча форма національної мови вміщує територіальні й соціальні діалекти. *Діалекти – великий підрозділ мови, який об'єднує групу говірок, пов'язаних між собою низкою спільних явищ, не відомих або не властивих іншим говіркам*. Українська мова об'єднує три наріччя: північне, південно-західне та південно-східне, кожне з яких містить *територіальні діалекти – варіанти національної мови, що вживаються як засіб спілкування особами, які належать до однієї територіальної спільноти*: напр., пляцки (пиріг), бараболя (картопля), живець (колодязь) та ін. Територіальні діалекти поділяються на різні групи: подільський, поліський тощо (залежно від територіального поширення). *Соціальний діалект – характеристика певних соціальних груп, що складається зі слів, словосполучень, фразеологізмів, висловів (часто запозичених з інших мов), якими користується певна група людей, об'єднана за різними соціальними критеріями*. До соціальних діалектів належать жаргонізми (секретні слова), арготизми (згрубілі слова), сленгізми (лексика молодіжної спільноти), а також просторіччя та професійні діалекти.

4. Етнографічні регіони України і територіальні діалекти.

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд територіальних особливостей. Вони зумовлені:

характером історичного розвитку окремих регіонів України;

природно-географічними умовами;

взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони:

Середнє Придніпров'я (Наддніпрянщина).

Поділля.

Слобожанщина і Полтавщина.

Полісся.

Прикарпаття (Галичина).

Волинь.

Закарпаття.

Буковина.

Південь.

Остання зона заселена декількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVIII-XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна в свою чергу розділити на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину). Потрібно зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні досьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішли у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Діалект – це різновид мови, яку люди використовують для спілкування на певній території. Діалект є повноцінною системою мовного спілкування (усного або знакового, не обов’язково письмового) зі своїм власним словником і граматикою. В Україні розрізняють такі основні групи діалектів (наріччя) української мови: північне, південно-східне й південно-західне.

Північні діалекти

Розповсюджений у північній частині території України, півдні Білорусі та Польщі, а також в західних районах Брянської області (Росія). Сюди традиційно

відносять три основні діалекти на території України (Східнополіський, Середньополіський і Західнополіський говір).

Говори північного наріччя відрізняються між собою певними пережитковими елементами. Серед них зустрічаються особливості:

вживання закінчення -є замість -а після довгого приголосного: життє, весіллє, зіллє;

вживання закінчення -и замість -і в прикметниках у називному відмінку множини: добри, здорови, гарни.

Лексика і морфологія

У північно-східному діалекті існує чимало термінів, схожих з польською і білоруською мовами. Вищезазначені мови формувалися в сусідстві з північно-східними говорами.

Фактично кожен говір виділяється серед інших своїми специфічними особливостями, наприклад, слово болото в північних говорах означає трясовина, драгва, здвіж, драга́, бало́та.

Південно-західні діалекти:

Волинсько-подільський діалект, який об'єднує волинські та подільські говірки, які поширені на території Волині та Поділля;

Галицько-буковинський діалект, який поширений на територіях історичних областей Галичини і Буковини (сюди відноситься в тому числі гуцульський діалект);

Карпатський, який об'єднує бойківські (північнокарпатські), закарпатські і лемківські говірки (західнокарпатські).

Серед фонетичних особливостей південно-західного наріччя:

в галицько-буковинських говорах а після м'яких приголосних і шиплячих переходить в голосні переднього ряду е, і, и: час – чіс, ша́пка – ши́пка);

перехід ненаголошеного о в у: гоулу́бка, кужу́х;

змішування е та і в словах (жиеве́, висло́), а в буковинському говорі простежується заміна артикуляції и в напрямку до е (бики -беике́, же́то – жито);

простежується також перехід м'яких приголосних звуків д', т' в ґ', к': д'ід – ґ'ід, т'і́сто – к'і́сто;

Серед морфологічних особливостей південно-західного наріччя:

у багатьох говорах збереглися давні закінчення давального і місцевого відмінка множини іменників чоловічого роду -ом, -ім, -ох, -іх (сино́м, бра́тім, на сино́х, на бра́тіх у формах сина́м, брата́м, на сина́х, на брата́х);

також збереглися давні форми давального і орудного відмінка однини особистих і зворотних займенників мі, ми, ті, ти, си з форм мені́, тобі́, собі́, мене́, тебе́, себе́;

характерне поширення вживання різних форм майбутнього часу (бу́ду чита́ти, бу́ду чита́в, чита́тиму, му чита́ти);

Південно-східний діалект

Говори південно-східного наріччя характеризуються багатьма мовними явищами, які зафіксовані в літературній нормі української мови, зокрема, їм властива наявність шестифонемного ударного вокалізму, що включає голосні / а /, / і /, / І /, / у /, / е /, / о /. У той же час для говірок південно-східного наріччя характерні власні риси, які не відображені в літературній мові. До них відносяться такі особливості:

збереження м'яких шиплячих: ло [ш'а́] (лоша), ведме [ж'а́] (ведмежа),

поспі [ш'а́] т '(поспішать).

присутнє закінчення -ій в багатьох прикметниках твердої групи: прохід [н'ій] (прохідний), мар [н'ій] (марний), б'і́ [л'ій] (білий) та інші.

флексія -ім, -іх в давальному і місцевому відмінках множини іменників, які мають за основу м'який приголосний: ко́ [н'ім] (коням), д'і́ [т'ім] (дітям), на ко́ [н'іх] (на конях).

поширення в формах дієслів II дієвідміни флексії -е: хо́д [е] (ходить), про́с [е] (просить), но́с [е] (носить);

в деяких говорах відсутнє чергування / х /,/ г /, / з /, / с /, / к /, / ц /: поро́[г'і] (порозі), ру [к'і́] (руці);

вимова / ф / як / х /, / хв /: ту́хлі, хва́бріка;

У південно-східних говорах часто зустрічаються росіянізми, а також тюркізми, болгаризми, запозичення з романських мов.

5. Роль мови в житті суспільства. Функції мови

Мова – це найважливіший засіб спілкування. Однак, це поняття значно ширше, ніж просто спілкування, оскільки мова існує у нашій свідомості, засобами мови ми мислимо, мова викликає у нашій уяві асоціативні зв'язки, сприяє виникненню розуміння, поняття, сприймання інформації.

Мовними знаками можуть бути не лише словесні форми, букви чи пунктуаційні знаки. До них належать також ноти (знаки, якими послуговуються музиканти, композитори), піктограми (малюнки) та ін. елементи, які притаманні окремим галузям суспільної діяльності людей.

Комунікативна функція	Мова – найважливіший засіб спілкування людей і забезпечення інформаційних процесів у сучасному суспільстві (у науковій, технічній, політичній, діловій, освітній та інших галузях життя людства). Мовними засобами можна висловити будь-яке повідомлення, яке може виражатися мімікою, жестами чи символами, але жоден із цих невербальних засобів спілкування не зможе замінити мову в житті суспільства.

Демонстративна функція	Мова є засобом вираження національної приналежності людини до свого народу. Вона передбачає використання національної мови з метою підкреслення людиною своєї національності. Ця функція властива мовам, які протягом тривалого часу зазнавали утисків з боку панівної верхівки через цілеспрямоване насадження іншої мови.
Ідентифікаційна функція	Вона виявляється у часовому й у просторовому вимірах. За своєю суттю вона близька до демонстративної з різницею лише в тому, що за демонстративної комунікант користується мовою навмисне з метою популяризації рідної мови. Ідентифікаційна ж полягає у відчутті спільності, близькості і довіри до людей, які розмовляють цією ж мовою. Лише для того, хто знає мову, вона є засобом спілкування, ідентифікації, ототожнення в межах певної спільноти. Для тих, хто її не знає зовсім або знає погано, вона може бути причиною роз'єднання, відокремлення, конфліктування.
Експресивна функція	Мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини. Кожна людина – це унікальний, неповторний світ, сфокусований у її свідомості. Оскільки людина – емоційна істота, здатна любити, співпереживати, радіти, на кожну з цих емоцій вона знайшла певні мовні знаки, щоб могти спілкуватися з іншими людьми на особистісному, духовному рівні. Що досконаліше вона володіє мовою, то виразніше, повніше, яскравіше постає перед людьми як особистість.
Гносеологічна функція	Мова є своєрідним засобом пізнання навколишнього світу. Пізнаючи будь-яку мову, людина пізнає світ засобами саме цієї мови. Гносеологічна функція мови полягає не лише у сприйнятті й накопиченні досвіду суспільства. Вона безпосередньо пов'язана з функцією мислення, формування та існування думки.
Мислетворча функція	Мислетворча функція мови пов'язана передусім зі здатністю людини здійснювати мисленнєві операції, використовуючи мовні знаки. Відтак, людна мислить мовними категоріями, у її свідомості виникають певні образи, асоціації, які матеріалізуються в лінгвістичному вияві як слова, словосполучення, речення, надфразні єдності і, зрештою, текст. Отже, між знанням мови і результатом

	мисленнєвої діяльності є тісний зв'язок, оскільки мислення реалізується в мові.
Культуроносна (естетична) функція	Мова – першоджерело культури, оскільки вона є і її знаряддям, і водночас матеріалом створення культурних цінностей. Людина створила культуру, а культура – людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. З раннього дитинства людина соціалізується в суспільстві, органічно входить в культурне середовище своєї етнічної спільноти, стає його носієм. Що міцніші зв'язки людини з культурою народу, то більшого можна сподіватися від неї як від громадянина, свідомого творця матеріальних і духовних благ.
Номінативна функція	Усе пізнане людиною одержує від неї свою назву й тільки так існує у її свідомості. Мовні одиниці, передусім слова, слугують назвами предметів, процесів, якостей, понять, ознак і т.д. У назвах зафіксовано не лише певні реалії дійсності, адекватно пізнані людиною, але і її помилкові уявлення, ірреальні сутності тощо. Безперечно, що кожна мова є неповторною картиною дійсності; по-різному *мовно розчленовані* в різних мовах одні й ті самі фрагменти світу. А тому доля кожної мови, хай найменшої і найекзотичнішої, має бути об'єктом постійної турботи не тільки носіїв цієї мови, але й людства загалом і кожної людини зокрема.
Фатична функція	Мова є засобом встановлення зв'язку. Зв'язок може бути технічним: SMS повідомлення, Viber, Telegram, Instagram, телефонні комунікації тощо, або ж безпосереднім: знайомство, вітання. Будь-який зв'язок ставить чіткі вимоги для комунікантів, яких потрібно дотримуватися для успішного офіційного спілкування.
Емотивна функція	Мова є засобом вираження почуттів та емоцій. До цієї сфери належать емоційно-забарвлені слова, вигуки, частки. Людина – жива істота, яка, крім думок, роздумів, тверджень, досить важливе значення відводить почуттям і звісно ж має обов'язкову потребу у вираженні своїх почуттів і в розумінні та сприйнятті почуттів іншої людини. Емоційно-ціннісна сфера – один з головних чинників, що робить людину людиною.

Тема 2. Проблема походження українського народу й української мови

1. Способи вивчення проблеми походження українського народу.

За визначенням соціолога О. В. Нельга, ***етногенез — це сукупність соціально-історичних та духовно-культурних процесів, що призводять до виникнення етнічного як явища і зумовлюють його подальший розвиток. Вік народу визначається тривалістю його безперервного етнокультурного розвитку.***

Існують чотири теорії етногенезу українців:

- теорія «споконвічності» — українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30—40 тисяч до 2—3 млн років, а територія нинішньої України з часів раннього палеоліту і до наших днів ніколи не була безлюдною;
- теорія автохтонності (М. Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців становило населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;
- теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 1950—80-ті.): зародження і розвиток зєдиної древньоруської народностітрьох близьких слов'янських народів (українців, білорусів, росіян);
- теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, білорусів, росіян.

Перша теорія сформульована в кінці XIX ст. канадсько-українським ученим Я. Пастернаком. Ця теорія ґрунтується на ідеї самобутності українців, котрі нібито не мають нічого спільного зі слов'янами. Вони безпосередньо зародилися на базі трипільської культури, еволюціонувавши пізніше у скіфське плем'я неврів, потім в антів, а відтак і у спільноту часів Київської Русі. Теорія зараз починає відроджуватися, щоправда, у модифікованому вигляді. Її прихильники заперечують етногенез як певний момент зародження етносу. На їхню думку, етнос існує стільки, скільки існує людина сучасного типу. Тривалість цієї історії коливається від 30—40 тис. років (Ю. Шрамко) до 6—7 млн. (Ю. Копержинський). Схожу теорію щодо етногенезу українців сформулював М. Грушевський. Згідно з теорією, етнічну основу українців становило населення пізнього палеоліту, що мешкало на території України; росіяни ж та білоруси мали свою етнічну основу і свою територію формування. Грушевський був першим, хто спростовував ідею так званої «єдиної колиски» зародження трьох споріднених слов'янських народів: українців, росіян і білорусів. Теорія «єдиної колиски» останнім часом починає переосмислюватися.

В етногенетичних і етнокультурних процесах, що відбувалися в Україні, можна виділити кілька етапів:

I. Трипільська доба (середина VI—III тисячоліття до н. ч.)

II. Арійська доба (II тисячоліття до н. ч.)

III. Кіммерійсько-скіфо-сарматська доба (X ст. до н. ч. — III ст. н. ч.)

IV. Слов'янська доба (приблизно I тисячоліття н. ч.)

V. Доба Русі-України (від VII ст. н. ч.).

Територія України є прабатьківщиною індоєвропейських народів, звідки

вийшли предки народів, що заселили Європу, значну частину Азії аж до Індії, Америку та деякі інші землі. З 2 тисячоліття до н. е. на території України залишилися мешкати представники праслов'янської та індоіранської гілок індоєвропейської мовної сім'ї народів. Український історик Михайло Грушевський, а слідом за ним і вся українська наука, дійшли висновку, що український народ з'явився в часи антського союзу племен, який у IV-VII ст. н. е. охоплював більшу частину території України. Грушевський стверджував, що українці як етнос утворилися завдяки взаємодії слов'ян і сарматів у межах цього союзу племен.

Контакти праслов'ян та індоіранців тривали понад три тисячі років (з 3 тисячоліття до н. е. до І тисячоліття н. е.). Ці контакти припали на найбільш ранні етапи розвитку давніх слов'ян на території України, а тому зачепили сутнісні сторони їхнього походження.

Перший письмово зафіксований етап мирного співжиття праслов'ян і північноіранських народів відбувся під час існування Великої Скіфії (VII ст. до н.е. – III ст. до н.е.). Цей зв'язок посилився за антських часів (IV-VII ст. н.е.), з формуванням слов'янами і сарматами сталих союзницьких відносин. Пік слов'яно-сарматської асиміляції в середині – другій половині І тисячоліття н.е. означав утворення базового українського мегаетносу, що складався із низки слов'янських племен південно-східного ареалу слов'янства, об'єднаного спільною історією в межах Великої Скіфії та антського союзу племен. Це співжиття залишило велику кількість взаємних запозичень.

З одного боку, культурний спадок скіфських, а також сарматських часів виявився вкрай важливим для формування самобутньої культури Київської Русі. З іншого боку, саме слов'яни асимілювали, насамперед у мовному сенсі, представників північноіранських народностей – скіфів і сарматів. Мовна асиміляція скіфів і сарматів в Україні відбулася завдяки тому, що слов'яни були молодшим етносом, з меншими відмінностями між мовами окремих груп, ніж ті, що існували між мовами іранських племен. Завдяки цьому слов'яни утворили більш однорідний і, внаслідок цього, більш конкурентоздатний мовний масив. Значна частина кочових скіфів та сарматів перейшла до осілого життя, асимілювалася зі слов'янами та стала складовою творення українського етносу.

Розташування основного масиву поселень ранніх слов'ян у лісах Волині й Полісся вберегло їх від численних потрясінь, які регулярно завдавали шкоди населенню степової і лісостепової зон України. Збільшення частки слов'ян у Лісостепу та Степу на початку та в середині І тисячоліття н. е. прискорило створення спільних антських (слов'яно-сарматських) союзів племен.

Саме різке збільшення чисельності слов'ян у середині І тисячоліття н. е. та їхнє розселення на більшій частині території України склали ключову частину етнічного підґрунтя творення Русі.

В історії відомі численні приклади, коли зі змішування двох і більше етносів народжувався новий етнос. Так було у випадку французів (змішування кельтів-галлів і франків-германців при чисельному домінуванні перших, за участі в етногенезі французів латинян). Аналогічні процеси мали місце і в англійців (які постають як результат етнічної взаємодії германців (англосаксів) з кельтами (британами), з кількісним домінуванням перших та більш пізньою участю норманів).

Те ж стосується й слов'янських народів. Так, скажімо, сучасні болгари постали як результат взаємодії слов'ян і тюрків (болгар), з кількісним домінуванням слов'ян та з більш раннім етнічним підґрунтям фракійців та греків. Чехи є результатом етнічної взаємодії кількісно переважаючих слов'ян з кельтами, за незначної участі тюрків-аварів тощо.

Водночас в організації державного життя України за часів Київської Русі важливе значення відігравали нормани (варяги). Вплив варягів найбільше проявився в заснуванні правлячої династії Рюриковичів.

Етнічні привнесення в український етнос, які мали місце після завершення асиміляції слов'янами сарматів, були менш суттєвими. Взаємодія слов'ян з тюрками, що відбувалася в XI–XII ст., обмежувалася поселенням кількох союзних тюркських родів на південних околицях Київської Русі з метою їхньої боротьби проти половців. Тюркські роди чорних клобуків, торків, берендеїв, узів та ковуїв, поселених для захисту від половців, налічували по кілька або кількадесят тисяч осіб, що є незначним у порівнянні з 3-4-мільйонним населенням України в XI-XИ ст. Деякі групи тюрків почали асимілюватися українцями ще наприкінці XII – у XIII ст., а значна кількість тюрків повернулася з України назад в Азію після монголо-татарської навали 1239-1240 рр.

У пізніші часи жодні інші етнічні групи масово не вливалися до українського етносу, хоча поодинокі випадки мали місце. У XX ст. відбувалося не стільки входження іноетнічних представників до українського етносу, скільки навпаки – від'єднання частин українського народу в результаті їхнього приєднання до інших етносів.

Український етнос *– це результат взаємодії слов'янської та індоіранської (скіфо-сарматської) груп населення, що відбувалася за стародавніх часів. Протягом не менше трьох тисячоліть степова зона України була місцем розселення індоіранських племен, лісова – праслов'янських. У лісостеповій зоні відбувалася найбільш інтенсивна взаємодія праслов'ян та індоіранців. Ані власне праслов'яни на території України до першої половини I тисячоліття н. е., ані скіфи й сармати не були українцями в сучасному значенні. Однак і одні, й інші були прямими предками українців.*

2. Розвінчання фальшивої теорії «єдиної колиски».

Теорія «єдиної колиски» трьох народів: українського, білоруського й російського, внаслідок чого виник міф про «братні народи». Після Другої світової війни у 1947 році нову концепцію походження східних слов'ян сформулював В. Мавродін, яка, попри критику російських колег, була підтримана ЦК КПРС у Тезах 1954 р. «Про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією», які стали офіційною радянською схемою історії східних слов'ян до падіння СРСР. Суть цієї концепції полягала в тому, що державу Русь зі столицею в Києві заснували представники окремого східнослов'янського етносу – давньоруської народності, яка у період роздробленості Русі була розчленована Литвою та Польщею. А в результаті їх асимілятивних процесів постали 3 народи: росіяни, українці та білоруси, які через агресію сусідів мріяли возз'єднатися в єдиній державі.

Питання походження українського народу є доволі складним, незважаючи на

те, що досліджується воно професійними істориками давно, починаючи ще з XIX-XX ст. і на сьогодні існує безліч праць та книг, присвячених цій темі. Однак, варто розуміти, що ця проблема належить не тільки до царини історії, етнології, а й до геополітики також.

Постійний політичний тиск, який цілеспрямовано здійснювався і здійснюється на українців, на українську мову, культуру, історію, різні шизофренічні фейки, байки та вкиди на кшталт "українців вигадали німці, поляки, Австро-Угорщина" або "українців придумали за часів СРСР - Лєнін, Сталін" заваджали прийти до кінцевих висновків.

Однак, спираючись на джерела істориків, антропологів, мовознавців, можна все-таки спробувати виділити найбільш достовірну, на нашу думку, концепцію етногенезу українців:

Теорія автохтонності - українці є осілим корінним населенням України, яке безперервно (на протязі різних історичних періодів) проживає на своїй землі. Себто є автохтонами. Етнічну основу українців становило населення пізнього палеоліту (Мізинська культура), потім неоліту/енеоліту (Трипільська культура). Трипільці, які активно займалися хліборобством і землеробством, мігрували на захід (Крито-мінойська культура), а інша частина залишилася і змішалася з кочовим населенням, яке тут з'явилося, еволюціонувавши у скіфо-сарматів. Проіснувавши кілька століть, Скіфія і Сарматія зникають на історичних мапах, і замість того з'являються племінні союзу - волиняни, подоляни, поляни, древляни та інші, які стали етнічним ядром Русі-України. Цієї теорії притримувалися різні дослідники, наприклад Віктор Петров, Ярослав Пастернак, Хведір Вовк, Вікентій Хвойка, Михайло Грушевський.

Варто додати, що ця теорія, по суті, відкидає братерство "трьох народів", яка довго і нудно розкручувалася Радянським Союзом і була загальноприйнятою аж до початку 1990-х років. Білоруси, росіяни та українці насправді мають різну історію, різну етнічну основу і різну територію проживання. І це підтверджують джерела.

Сама **назва "Україна" від санскриту означає: укр – світло, інь – потік внутрішньої енергії, тобто потік внутрішньої енергії світла**. Вперше в історичних документах цю назву згадано в Іпатіївському літописі 1187 року. Розповідаючи про героїчну смерть переяславського князя Володимира Глібовича, літописець повідомляє: “…и плакашася по нем всі переяславци… се бо князь добр и крепок на рати… и о нем же Украина много постона…”. Це сталось під час походу на половців, а даний уривок означає - «за ним же Україна багато потужила».

Якщо поглянути на праці давніх картографів, у найраніші часи Україна позначається як "RVTHENIA" - з центром у Києві (Kijovia), з населенням Poleni (Поляни) та Борисфеніти (скіфи-землероби/хлібороби). Зокрема, це гарно ілюструє карта Каспара Вопеліуса за 1555 рік. На цій карті ще немає етнічних українських земель - Волині та Поділля. Вони з'являться пізніше. А все Північне Причорномор'я займають племена готів і таврів.

На карті Ніколауса Вісхера 1640 року та інших картах цього періоду помічаємо як скіфо-сарматські та інші племена потихеньку асимілюються і зникають з карт. Топонім "RVTENIA" теж зникає і з'являються натомість назви етнічних українських територій - Polesia, Volhynia, Podolia, а також "UKRANIA" - вона займає центральні землі Середньої Наддніпрянщини з тим же центром у Києві (Kiov), що й

"RVTENIA".

І що цікаво, на цій та інших мапах, наприклад "Novissima Russiae Tabula" (1640) знаходимо територію - "Okraina", яка знаходиться за кордоном, в межах сусідньої Московії і до України немає відношення.

Мапа "Alexis-Hubert Jaillot, L'europe divisee suivant" 1696 року позначає землі України під назвою "Vkraine Payses des Cosaqves", що означає: "Україна - земля козаків". А за кордоном на схід починаються російські території - Смоленськ, Рязань, Москва і Окраїна (Дике Поле), яка межує з Тартарією (власне тому так і назвали).

Аналогічне бачимо на мапі Giacomo Giovanni Rossi "Russia Bianca o Moscovia" (1688).

Київ і Україна на мапі 1613 року "Magni Ducatus Lithuaniae Caeterarumque Regionum Illi Adjacentium".

Таким чином повністю розвіюються міфи, буцімто топонім "Україна" - це "окраїна", якими впевнено орудували ворожі пропагандисти. Йдемо далі.

Топонім "UKRANIA" фіксується в роботах Філіпа Йогана (Юхана) Табберта фон Страленберга (Philipp Johann von Strahlenberg,1676 — † 1747) — офіцера шведського короля Карла XII під час Північної війни і географ німецького походження. У 1703 р. отримав чин капітана. Після битви під Полтавою він був узятий в полон і відправлений до Сибіру в Тобольськ. З 1709 по 1722 рр. був у полоні в Подольську і в експедиції Д.Г. Мессершмідта по Сибіру. Тут він зібрав багатий етнографічний і картографічний матеріал і відомості про відкриття у Північно-східній частині Азії першої чверті XVIII сторіччя, які використовував при створенні мапи «Росії і Великої Татарії 1730 р.»

Страленберг також видає книгу під назвою «Історико-географічний опис Північної і Східної частин Європи і Азії» (Das Nordund ostliche Theil von Europa und Asia… In verlegung des autoris, 1730) у якій прямим текстом згадує Україну та її жителів: «…на сьогоднішній день Малоросійські Козаки в Україні або малої Росії, які поділяються на Громадян та Козаків, фактично використовують назви "Українці" та "Козаки", але ходячи поодинці можуть називатися Козаки».

З цього матеріалу можна підсумувати наступне: козаки, які проживали в Україні і, природньо, походили із скіфо-сарматських племен, поступово почали називати та ідентифікувати себе "українцями". Подібні згадки знаходимо на сторінці етнографічних книг інших істориків-географів, які вивчали населення Русі-України: Йоганна Готліба Георгі, Йоганна Ернста Фабрі, Вільгельма Крістіан Фрібе, Яна Потоцького та інших.

Загалом в історично-етнографічних джерелах починаючи з 1700-х років масово згадується етнонім "українці". У повідомленнях проскакує також етнонім "козаки", але все частіше до них застосується саме загальна назва народу "українці". У висновку, на основі різноманітних повідомлень можна змалювати такий собі портрет, сукупний образ українців: "...вони працьовиті, знають гуманітарні науки і люблять співати, у них гарний голос, народ вільний, щирий, войовничий, але який зазнає, на жаль, постійних утисків збоку царського режиму... борці за свободу і волю, які не здаються навіть у найскладніші та жахливі часи для країни....".

Навіть легендарний Вольтер знав про українців у свої часи достатньо багато і

писав наступне: «....колись землі українців належали стародавній Скіфії, а потім почали колонізуватись греками, про що свідчать архаїчні написи на стінах київських храмів (тут можна допустити версію, що за грецькі він міг прийняти кирилічні написи)... Українці, яких називають козаками, є поєднаним утворенням давніх роксоланів, сарматів і татар (Les Ukrainiens qu'on nomme Cosaques sont un ramas d'anciens Roxelans, de Sarmates, de Tartares réunis)... Україна завжди мала натхнення бути вільною. Але, оточена з усіх боків Московією, країнами, підвладними великому правителю [султану], та Польщею, вона змушена була обирати собі протектора, а в подальшому й володаря, з однієї з цих трьох держав. Вона піддалася спочатку під протекцію Польщі, яка вважала її занадто за підневільну собі, тоді вона звернулася до московита, який обернув її у таке рабство, до якого лише був здатний. Спочатку українці (Ukrainiens) мали привілей обирати поміж собою князя під іменем генерала. Але дуже скоро вони були позбавлені цього права, і їхній генерал почав призначатися московським двором». Voltaire (1694–1778). Histoire de Charles XII, roi de Suède, par M. de V***. Tome premier [-second] 1731. С. 302.

Вольтер також пише про складність поняття «Русь» (la Russie), яке розподіляється на регіональні утворення: Велику, Малу, Білу, Чорну, Червону. Україну або Київську землю автор ототожнює з «Малою чи Червоною Руссю», що розміщується по обидва боки річки Дніпра. Щодо релігійних витоків, то він вказує таке: «Спочатку в цій країні були лише язичники та магометани». При цьому Вольтер чудово знав історію хрещення Русі...

Інший француз - Леклерк Ніколя-Габріель (Nicolas Gabriel Le Clerc) писав про українців так: «Від часу походу Сигізмунда не тільки козаків українців але й поляків, які зробили свій внесок у перемогу, також почали називати козаками. Поляки розуміли під цією назвою вільних людей, котрі несли військову службу добровільно, не отримуючи платні, й завжди були готові пожертвувати своїм життям заради загального блага.

5 серпня 1616 року галицький історик і публіцист Іван Гербурт пише обширний лист до тодішнього Папи Римського Павла V. У ньому він себе називає русином, а Русь - своєю Батьківщиною. Він дає перелік сусідів, серед них Московичі.

Висновки

Отже, "Україна" - назва нашої землі з найдавніших, ще мізинських та трипільських часів, а українці - корінний автохтонний народ з тисячолітньою історією, який проживав і проживає на своїй рідній землі з давніх-давен.

Україна - є абсолютною правонаступницею Скіфії та (її спадкоємниці) Русі.

Скіфи протягом історії з нашої землі нікуди не зникали, а просто асимілювалися з іншими племенами. Скіфи не мають жодного відношення до Московії. Можна сказати, що ті скіфи-землероби, які проживали від Причорномор'я вздовж по течії Дніпра до Києва (борисфеніти) поступово стали "полянами" - корінними поселенцями Києва та області. Київ на давніх картах позначали як "Kyovia" (Куявія). Поступово на територіях скіфів і сарматів почали з'явилятися українські субетноси - подоляни (PODOLIA), волиняни (WOLHYNIA), поліщуки (POLESIA), русини (RUTHENIA). Щодо останніх, то вони себе так тривалий час називали тому, що на їхніх територіях (внаслідок певної культурної ізольованості)

ще зберігалася стара назва "Русь", або "Рутенія" (RVTHENIA, на європейський лад).

Московія (MOSCOVIA, MOSCOVITE, Московське ханство) - відокремлена від європейської спільноти дика і заліснена територія (від. "мокша" - болото), як її позначали на картах, яку переважно населяли різні угро-фінські (чудь, меря, мордва, вепси та ін.), тюркські (половці, хозари, булгари, татари, башкіри та ін.), кавказькі (адиги, кабардинці, шапсиги, касоги) та монгольські орди (азійська, ногайська орда та ін.). Московія завжди прагнула загарбати собі територію "Русі-України", а тому заперечувала існування українського народу. Московські історики постійно намагалися і намагаються споконвічну назву "Русь" привласнити собі, аби потім загарбати території і обгрунтувати напад.

Таким чином, ми, українці, давня і самобутня нація. Про яку тогочасні історики прекрасно знали, писали й виділяли серед інших народів. Про це свідчать численні етнографічні описи мови, звичаїв, традицій, культури українців, наведені у цій статті. В іноземних дослідників не виникало жодних проблем з ототожненням двох споконвічних назв нашої землі - "Русь" і "Україна" - це розумілося як одне ціле. Ніхто з європейських дослідників ніколи навіть не ставив під сумнів існування українського народу, у його самобутності. Як влучно зазначав Ярослав Радевич-Винницький: «*Боротьба навколо назви «Україна» та її похідних («українець», «український», «українство», «українськість»), була, та й залишається, такою гострою тому, що це не просто слово – це СИМВОЛ, у якому закодована національна ідея і закладена потужна енергія прагнення народу вільно жити на своїй землі в соборній, самостійній державі*».

Завдання ворога - забруднити наші символи, вкрасти наші назви та історію, стерти з лиця землі український народ. Однак, з упевненістю сказати, що ми - народ незнищенний і нездоланний.

Відео (Василь Лизанчук, професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри радіомовлення і телебачення факультету журналістики ЛНУ ім. Івана Франка, Заслужений журналіст України).

Слов'янські народи ніколи не вели загарбницьких війн, на відміну від Московії, яка цим займалася всю свою історію.

Ми були, є і будемо.

3. Вплив трипільської культури на формування українського етносу, спільні елементи міфології, вишивки, писанкарства.

На території сучасної України першим виявив трипільську культуру Вікентій Хвойка. Поняття «трипільська» пов'язане із сільськогосподарською діяльністю – поділом земельної ділянки на три частини, дві з яких оброблялося, а третя – відпочивала. Це була високо розвинена культура доби енеоліту, коли, за історичними джерелами, на території України проживали кіммерійці, скіфи, сармати. Під час археологічних розкопок була знайдена кераміка, на якій були нанесені орнаменти із сакральним значенням – тобто використовувалися як обереги. Ці ж орнаменти простежуємо у писанкарстві, вишивці: хрестики, восьмикутна зірка (або повна рожа), безконечники, берегиня, дерево життя (дерево роду) та ін. На особливу увагу заслуговує образ Берегині. Виникнення міфу про Берегиню пов'язують з періодом існування трипільської культури. Берегиня – це богиня, яка з

піднятими вгору руками вийшла назустріч Чорнобогу з його військом і зупинила їх, врятувавши людський рід. Її зображували як жінку з піднятими вгору руками. У вишивці й писанкарстві це зображення символічне, схематичне. Схожий образ Богородиці Оранти на фресці Софійського Собору. Цей образ є основою Національного Герба України – тризуба.

На спільну ментальність українців і трипільців вказує ведення домашнього господарства. Трипільці одночасно займалися тваринництвом і рослинництвом, вели осілий спосіб життя, двір облаштовували, як у сучасних українських селах: з одного доку будинок, а напроти – господарські споруди, посередині – подвір'я. Будинки (нерідко двоповерхові) ззовні були розписані рослинними орнаментами, де кожен символ був оберегом і наносився для захисту оселі. Питання наявності писемності у трипільців наразі досліджується.

При дослідженні генетики українців по чоловічій лінії (лише за У-хромосомою, яка передавалася лише від батька до сина) виявлено, що трипільці не були нашими прямими генетичними предками (принаймні чоловіки). Є припущення, що жінки трипільської культури створювали сім'ї з представниками тюркомовних кочових племен (кіммерійцями, скіфами, сарматами). Вони володіли залізом, а трипільці на той час не мали такого статку, тому обираючи сильнішого чоловіка трипільські жінки обирали більш перспективне майбутнє для своїх дітей. У випадку такого шлюбу втрачалась мова, приналежність до племені, але зберігалася культура.

4. Тюркомовні кочові племена на території України, їхній внесок у національну культуру й мову.

Тюркомовні (іраномовні) кочові племена прийшли на територію України в той час, коли її населяли трипільці. Що прикметно, вони були войовничими племенами, але війну на цій території жодне плем'я не розв'язало – вони асимілювалися з місцевим населенням. Побут кочових племен вплинув на появу в українській мові слів, пов'язаних із кочовим способом життя: казан, баняк, баран, барабан *(музичні інструменти винайшли пастухи: одні – щоб прикликати тварин, інші – щоб відганяти)*, багач, базар, балаган, калач, каган, паламар, козак, коровай, коза, отаман, тютюн, кизил, килим та ін. Кочовики займалися скотарством. Коли тварини випасали траву, кочовики брали все своє надбання і йшли за тваринами далі. Що можете помітити спільного в цих словах? За якими фонетичними ознаками можна впізнати, що слово має тюркомовне походження?

Спостерігаємо закритий останній склад, усі попередні – відкриті; повторення голосних. У словах козак, отаман бачимо поєднання голосних **о** й **а** в сучасній мові, але вони виникли з одного голосного: довгий голосний перейшов в а, а короткий – в о. Процес чергування коротких і довгих голосних о//а можемо простежити у словах: допомогти – допомагати, гонити – ганяти тощо.

5. Роль санскриту в українській мові, «Велесова книга».

Санскрит – це давня індоєвропейська прамова, з якої походять всі мовні групи: слов'янська, германська, романська та інші. Спільність мов ми можемо простежити у звучанні слів, які називають осіб найближчої кровної спорідненості: тато – tata (лат.), мама – mama (лат.), син – son (англ.), дочка – daughter, брат – brother, сестра –

sister; домашніх тварин: корова – cow, кіт – cat, свиня – swine; знарядь праці: плуг – plough; числівники: три – three, шість – six; частини тіла: ніс – nose, брова – brow, коліно – knee; а також: вода – water, герой – hero, сонце – sun, рис – rice, миша – mouse, ніч – night, файний (гарний) – fine.

Багато букв сучасного українського алфавіту походять із санскриту. На особливу увагу заслуговують літери *Ї* і *Ґ*, які властиві тільки українській мові. Букву ї знаходимо в уривку тексту 10-ї дощечки «Велесової книги»: *Іждєхом гради оцє наше імах біяшє в лята десентє одо Раї-рьєць*, що в перекладі: *Де наші отці гради (місто) мали десять років тому на Раї (Рай)-ріці*.

Велесова книга – це пам'ятка давньоукраїнської історії й мови, яка вміщує давньослов'янські міфи, історію, міжнародні відносини, звичаї й закони племен, які населяли територію України і навіть рецепти приготування їжі. «Велесову книгу» називають «Святим Письмом українців». Ця пам'ятка написана на окремих дерев'яних дощечках, які пронумеровані (нумерувалися дощечки, а сторінки позначалися буквами 1а, 1б тощо), розлінієні (текст розміщувався під рядком, як усі давні священні книги). На кожній дощечці – окремий завершений текст. Велесова книга є невичерпним джерелом топографічної інформації, містить велику кількість географічних назв у межах сучасної України, доказом давності української мови: якщо прочитати текст Велесової книги санскритом, він буде звучати як сучасна українська мова.

Відомий український дослідник і перекладач Велесової книги, санскритолог Богдан Сушинський наголошував, що «Велесова книга» є твором настільки самодостатнім, що, не залежно від того, хто, коли і з якою метою творив його, він назавжди залишиться автентичним набутком нашої древньої історії і вселюдським атрибутом українського національного безсмертя».

Тема 3. Функціональні стилі сучасної української літературної мови

1. Основні поняття теми

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично.

Б. Антонечко-Давидович

Функціональні стилі сучасної української літературної мови та сфери їх застосування. основні ознаки функціональних стилів

Слово "стиль" багатозначне, походить воно від латинського stilus, stylus - гостра паличка для письма, манера письма. Нині є понад 100 дефініцій стилю, що зумовлено специфікою аспекту розгляду цього поняття і різноманітністю ключових слів (спосіб, комунікація, підсистема, поведінка, стереотип тощо).

Мовний стиль - це "усвідомлена суспільством підсистема в системі загальнонародної мови, закріплена за тими чи іншими ситуаціями спілкування, яка

історично склалася й характеризується набором засобів вираження і певним принципом їхнього відбору".

Мовленнєвий і функціональний стиль розуміємо як сукупність прийомів відбору та сполучень мовленнєвих засобів, функціонально зумовлених змістом, метою та обставинами спілкування.

В українській літературній мові вирізняють такі функціональні стилі: художній, офіційно-діловий, публіцистичний, науковий, розмовний, конфесійний та епістолярний. Кожний зі стилів має свої характерні ознаки й реалізується у властивих йому жанрах.

Жанр - це різновид текстів певного стилю, що різняться насамперед метою мовлення, сферою спілкування та іншими ознаками.

2. Художній стиль

Художній стиль - це мова художньої літератури, "особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу"[29].

Основне призначення стилю - різнобічний вплив на думки і почуття людей за допомоги художніх образів.

Головними ознаками художнього стилю є емоційність, образність, експресивність. На лексичному рівні в ньому вживається все словникове багатство української мови: слова з найрізноманітнішим лексичним значенням, різні за походженням. Художньо-літературне мовлення багате на епітети, метафори, порівняння, повтори, перифрази, антитези, гіперболи та інші зображувальні засоби. З певною художньою метою можуть уживатися діалектна та професійна лексика, фразеологізми.

Художній стиль послуговується різними типами речень за будовою, метою висловлювання, за відношенням змісту речення до дійсності.

Художній стиль реалізується в таких жанрах: трагедія, комедія, драма, водевіль, роман, повість, оповідання, поема, вірш, байка, епіграма.

Взірець художнього стилю:

Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої історії, ти зміцнюєш свої сили, кріпиш почування, викликаєш жадобу життя, що таке огидне і безталанне іншої доби! Велика, незрівняння, певно, твоя сила, коли ти зачудувала Європу, перейшла нетрі Азії, прийнялася в Америці, а може, ще й по інших сторонах світу. Нехай що знають, те й галасують проти твого краю і народу питомого, твої найлютіші вороги не втечуть від казкових чарів твоєї мелодії, а *забувши про всякі силоміцтва, самі пристають до хору твоїх співаків-виконавців. І лунаєш ти серед Європи на славу рідної країни* (П. Грабовський).

3. Науковий стиль

Науковий стиль - функціональний різновид літературної мови, що обслуговує сферу і потреби науки.

Основне призначення стилю - повідомлення про результати наукових досліджень, систематизація знань.

Головними ознаками наукового стилю є широке використання науково-термінологічної лексики, слів з абстрактним значенням та іншомовного походження. Показовим є членування тексту на розділи.

підрозділи, параграфи, введення формул, таблиць, діаграм. Лексичні, текстові одиниці репрезентують точність, логічність, узагальненість, аргументацію висловлених положень.

Розрізняють власне науковий, науково-навчальний, науково-популярний підстилі наукового стилю.

Власне науковий репрезентується такими жанрами, як дисертація, монографія, наукова стаття, доповідь, дипломна, магістерська, курсова робота тощо.

Науково-популярному підстилю властива доступність викладу наукової інформації, розрахованої на нефахівців.

Науково-навчальний підстиль реалізується в підручниках, посібниках для учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів, слухачів мережі просвітницьких установ.

Науковий стиль реалізується в таких жанрах: дисертація, монографія, стаття, підручник, лекція, відгук, анотація, рецензія, виступи на наукових конференціях, дискусії, доповіді на наукові теми.

Взірець власне наукового стилю: *Мовна конвергенція - тактичний вияв комунікативної стратегії урівноваження статусу співрозмовників як пристосування адресанта до адресата, що передбачає уподібнення мовлення одного до мовлення другого з метою досягнення комунікативної кооперації. Наприклад, спілкування з дитиною на підставі коду дитячого мовлення, перехід на сленг чи жаргон, спілкуючись з людиною, що використовує їх.*

У комунікативній лінгвістиці мовна конвергенція розглядається як стратегія перемикання кодів (анг. codeswitchinq), тобто перехід адресанта на мовленнєвий регістр адресата (Селіванова О. *Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія).*

4. Офіційно-діловий стиль

Офіційно-діловий стиль - це мова ділових паперів, що використовуються в офіційному спілкуванні між державами, установами, приватною особою і установою і регулюють їх ділові взаємини.

Основне призначення стилю - регулювання офіційно-ділових стосунків.

Головні ознаки офіційно-ділового стилю: наявність реквізитів, що мають певну черговість, однозначність формулювань, точність, послідовність викладу фактів, гранична чіткість висловлювання, наявність усталених мовних зворотів, певна стандартизація початків і закінчень документів, широке вживання конструкцій (у зв

'язку з, відповідно до, з метою, згідно з). Лексика стилю здебільшого нейтральна, вживається в прямому значенні. Залежно від того, яку саме галузь суспільного життя обслуговує офіційно-діловий стиль, він може містити суспільно-політичну, професійно-виробничу, науково-термінологічну лексику. Синтаксис стилю характеризується вживанням речень різної будови з прямим порядком слів; запроваджується поділ тексту на пункти, підпункти. Виокремлюють такі його функціональні підстилі:

- *законодавчий* (закони, укази, постанови, статути);
- *дипломатичний* (міжнародні угоди, конвенції, комюніке (повідомлення), звернення (ноти), протоколи, меморандуми, заяви, ультиматуми);
- *адміністративно-канцелярський* (накази, інструкції, розпорядження, заяви, характеристики, довідки, службові листи тощо).

Офіційно-діловий стиль реалізується в таких текстах: закон, кодекс, устав, наказ, оголошення, доручення, розписка, протокол, акт, інструкція, лист, список, перелік, накладна тощо, а також виступи на зборах, наради, прес-конференції, бесіди з діловими партнерами.

Взірець офіційно-ділового стилю: Конституція України. Стаття № 24

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, зокрема надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

5. Публіцистичний стиль

Публіцистичний стиль - це функціональний різновид літературної мови, яким послуговуються в засобах масової інформації (газетах, часописах, пропагандистських виданнях).

Основне призначення стилю - обговорення, відстоювання і пропаганда важливих суспільно-політичних ідей, формування відповідної громадської думки, сприяння суспільному розвитку.

Головні ознаки публіцистичного стилю: популярний, чіткий виклад, орієнтований на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість

інформації, використання суспільно політичної лексики: *державність, громадянин, поступ, єдність, національна ідея, актуальність* тощо. Типовими є емоційно забарвлені слова, риторичні запитання, повтори, фразеологічні одиниці, що зумовлюють емоційний вплив слова. Тон мовлення пристрасний, оцінний.

Публіцистичний стиль реалізується в таких жанрах: виступ, нарис, публіцистична стаття, памфлет, фейлетон, дискусія, репортаж.

Взірець публіцистичного стилю: Третє тисячоліття

Поколінню, що переступає рубіж третього тисячоліття, випала щаслива нагода, хай умоглядно, але все ж відчути себе причетним до таких грандіозних історичних перетворень, як зміна епох.

Звісно, наївно і безпідставно чекати від віку, що настає, якихось несподіваних механічних нововведень, покликаних до невпізнанності змінити життя, чи тішити себе надією на раптовий наплив незбагненних добрих див. Мова про інше: волею долі, свідомо чи несвідомо, нам дано відчути саму атмосферу цього незвичного часу. Реальність складається таким чином, що мимохіть заполонює свідомість уявленнями масштабними - від прадавнини до неозорого майбутнього... (Ігор Шаров)

6. Розмовний стиль

Розмовний стиль обслуговує офіційне й неофіційне спілкування людей, їх побутові потреби.

Основне призначення стилю - обмін інформацією, думками, враженнями, прохання чи на подання допомоги, виховний вплив.

Головні ознаки розмовного стилю: широке використання побутової лексики, фразеологізмів, емоційно забарвлених і просторічних слів, звертань, вставних слів і словосполучень, неповних речень. Для розмовно-побутового мовлення характерне порушення літературних норм: уживання русизмів, вульгаризмів, жаргонізмів, неправильна вимова слів.

Розмовний стиль має "істотно виявлений різновид - розмовно-професійний, тобто мова, якою спілкуються не в побуті, а у виробничій, освітній та інших сферах"[30].

Взірець розмовного стилю:

Професор запитує у студента:

- *- Чому ви так хвилюєтеся?Боїтеся моїх запитань?*
- *- Та ні, професоре, я боюся своїх відповідей.*

7. Конфесійний стиль

Конфесійний стиль - стильовий різновид української мови, що обслуговує релігійні потреби суспільства.

Основне призначення стилю - вплив на душевні переживання людини.

Головні ознаки стилю: вживання слів для найменування бога та явищ потойбічного світу (Божий Син, Святки Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, вічне життя, сатана тощо), стосунків людини до Бога (молитися, воскресіння, заповіді, покаяння, грішні, праведні), мова багата на епітети, порівняння, метафори, слова з переносним значенням. Для підкреслення урочистості використовуються речення із зворотним порядком слів, поширені повтори слів.

Конфесійний стиль репрезентується в таких жанрах: Біблія, житія, апокрифи, проповіді, послання, молитви, тлумачення Святого Письма.

Взірець конфесійного стилю:

«Слава Ісусу Христу!» – так православні християни традиційно вітають одне одного, відповідаючи: «Слава навіки Богу!». Коли вас вітають словами: «Слава Богу!», відповідайте: «Навіки слава Богу». Коли чуємо: «Христос посеред нас!», то маємо відповісти: «І є, і буде!».

Під час головної події церковного року для всіх християн – Пасхи Христової – впродовж 40 днів (до віддання свята Пасхи) ми звертаємося один одного пасхальним вітанням: «Христос воскрес!» – і відповідаємо: «Воістину воскрес!».

У різдвяний період, від свята Різдва Христового і до Стрітення, вітання звучить так: «Христос народився! або Христос Рождається!» – «Славімо Його!».

На свято Хрещення Господа нашого Ісуса Христа чуємо: «Христос охрестився!» і відповідаємо: «У річці Йордані!».

Зі Священного Писання знаємо, що Господь наш Ісус Христос часто звіщав як істину і побажання, як одвічне вітання: «Мир вам!». Ці ж слова Він промовив після Свого Воскресіння, коли явився учням-апостолам. Зцілюючи людей від недугів, Ісус Христос промовляв: «Іди з миром!». А посилаючи Своїх учнів на проповідь, Спаситель наставляв: «В який дім увійдете, спочатку кажіть: мир дому цьому» (Лк. 10: 5).

В нинішні складні часи випробувань війною, згадане вітання Господа Ісуса Христа лягає на серце найбільше, бо зараз, як ніколи, розуміємо, що мир – це актуальне привітання і побажання, яке можна тільки висловити, і те, чого всі ми, українці, нині так прагнемо. Слава Ісусу Христу!

8. Епістолярний стиль

Епістолярний стиль - це стиль приватного листування.

Основне призначення стилю - поінформувати адресата про щось, викликати в нього певні почуття, які б відповідали емоційній настроєності автора.

Головні ознаки епістолярного стилю: широке використання форм ввічливості - звертань у формі кличного відмінка, наявність початкової, прикінцевої та прощальної фраз, стереотипних словесних формул висловлення побажання, вітання, співчуття; невимушеність у доборі лексичних одиниць.

До епістолярного стилю зараховують не тільки листи видатних письменників, громадських і культурних діячів, учених, а й щоденники, записки, мемуари.

Взірець епістолярного стилю:

До Василя Стефаника 28 жовтня 1902 р.

Високоповажний добродію!

Ніяк не можу погодитися з думкою, що у збірнику на честь Куліша не буде Вашої хоч би й маленької новелки! Терпеливо чекав я два місяці обіцяного оповідання, та вже й третій місяць минув, а від Вас як немає нічого, так немає. І ось пишу знову. Прошу й благаю: дозвольте нам бачити Вас дорогим гостем у нашому альманахові...

Не менш бажав би я познайомитися з Вами особисто та побесідувати про спільні й дорогі нам справи.

З високим поважанням Ваш щирий М. Коцюбинський.

Систему функціональних стилів, їхні стильові домінанти, сукупність мовних засобів, властивих кожному зі стилів, а також масиви текстів, об'єднаних жанром, досліджує функціональна стилістика.

Тема 4. Офіційно-діловий стиль сучасної української літературної мови. Традиції національного мовного етикету

1. Сфера використання офіційно-ділового стилю

Офіційно-діловий стиль (ОДС) – функціональний різновид мови, який служить для спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті, законодавстві, у сфері управління адміністративно-господарською діяльністю. Основне призначення – регулювати ділові стосунки в зазначених вище сферах та обслуговувати громадянські потреби людей у типових ситуаціях.

Офіційно-діловий стиль має такі функціональні підстилі:

- законодавчий – використовується у законотворчій сфері, регламентує та обслуговує офіційно-ділові стосунки між приватними особами, державою і приватними та службовими особами. Реалізується в Конституції, законах, статутах, постановах та ін.;
- дипломатичний – використовується у сфері міждержавних офіційно-ділових стосунків у галузі політики, економіки, культури. Регламентує офіційно-ділові стосунки міжнародних організацій, структур, окремих громадян. Цей підстиль характеризується специфічною лексикою, термінологією, серед якої чимало інтернаціоналізмів, та своєрідними етикетними формулами, які мають не тільки етичне, а й політичне значення. Особливого комунікативного навантаження набуває композиція тексту, зокрема важливе значення мають початкові й завершальні частини. Мова дипломатії загалом має колорит урочистості, підкресленої значущості, який твориться за і допомогою книжної лексики,

метафор, метонімій, а також етикетних формул. Реалізується в конвенціях, комюніке, протоколах, меморандумах, ультиматумах;

- юридичний – використовується у юриспруденції. Обслуговує й регламентує правові та конфліктні відносини. Мова цих документів насичена суспільно-політичною термінологією, складними й складноскороченими словами, усталеними висловами книжного походження. Характер викладу імперативний, відсутня вказівка на особу автора, у синтаксисі переважають складні й ускладнені речення. Реалізується в актах, позовних заявах, постановах, запитах, повідомленнях;
- адміністративно-канцелярський – використовується у професійно-виробничій сфері, правових відносинах і діловодстві. Реалізується в офіційній кореспонденції, договорах, контрактах, заявах, автобіографіях, характеристиках, дорученнях, розписках та ін.

2. Мовні засоби ОДС.

Ділове мовлення повинно бути доступним і зрозумілим широкому слухачеві. Це стосується і ділових паперів. Виклад у текстах ділових паперів має бути чітким, ясним, логічним і водночас якомога лаконічним. Логічна послідовність у документах досягається за допомогою причинно-наслідкових зв'язків у реченні чи загалом у тексті. У ділових паперах використовується загальновживана лексика та терміни, які включені до словників.

ОДС має певні ознаки, які зумовлені нормами загальнолітературної української мови. Головні з них такі:

- використання слів тільки у прямому значенні;
- вживання усталених форм і мовних зворотів;
- точність, ясність, стислість викладу думки;
- прямий порядок слів у реченні;
- уникнення розмовних, емоційно забарвлених слів та висловів;
- додержання норм сучасної літературної мови, недопущення калькування, змішування мов;
- використання спеціальної термінології.

Специфіка ОДС полягає у певних стильових рисах, що притаманні лише йому, а саме:

- нейтральний тон викладу змісту лише у прямому значенні;
- точність та ясність поєднані з лаконічністю, стислістю й послідовністю викладу фактів;
- документальність, наявність реквізитів;
- наявність усталених одноманітних мовних зворотів, висока стандартизація тексту;

- сувора регламентація тексту (параграфи, пункти, розділи, абзаци).

3. Жанри офіційно-ділового стилю

У межах кожного підстилю відповідно до конкретних комунікативних завдань, які виконує певний текст, виділяють жанри – види документів.

Призначення *законодавчого підстилю* – координувати діяльність людей у сфері створення нормативних документів. Відповідно до цього виділяють кілька писемних жанрів: закони, укази, статути, постанови, нормативні акти тощо. Тексти документів цього підстилю виконують настановчо-регулювальну функцію в державному і суспільному житті, утверджують обов'язкові правові норми.

Юридичний підстиль використовують у практиці правоохоронних органів, тому в його межах виокремлюють писемні жанри (акт, вирок, протокол, обвинувальний висновок, постанова про арешт, обшук тощо) та усні (допити, судові промови, опитування, бесіди під час прийому громадян). У текстах цього стилю багато юридичних термінів, мовних штампів, які дають змогу адекватно сприймати і розуміти зміст.

Дипломатичний підстиль узгоджує діяльність людей у сфері дипломатичних відносин, тому функціонує переважно в писемній формі (конвенція, пакт, протокол про наміри, декларація, нота, меморандум). Однак часто використовують й усну форму (дипломатичні переговори, публічні виступи перед масовою аудиторією на самітах, з'їздах, конференціях, заяви в засобах масової інформації, обговорення за круглим столом). У дипломатичній практиці є й такі специфічні види документів, як «усні послання» та «усні заяви», тексти яких зачитуються, але не передаються адресату.

В адміністративному підстилі писемними жанрами є наказ, резолюція, розпорядження, статут, штатний розклад, контракт, договір, акт, платіжне доручення, чек, комерційні листи, звіт, автобіографія, характеристика, довідка; усними – виступи на прийомах і презентаціях, комерційні переговори та ін.

Тема 5. Науковий стиль СУЛМ

1. Особливості наукового тексту. Мовні засоби наукового стилю СУЛМ

Науковий стиль – це різновид мови, у якому подаються результати наукових досліджень. Науковий текст – спосіб репрезентації наукової інформації, результат наукового дослідження.

Особливості наукового тексту:

- науковий текст обов’язково відображає ту чи іншу проблему, висуває гіпотези, орієнтує на нове знання, характеризуються доцільністю і раціональністю усіх положень, орієнтований на досягнення дослідницької мети та завдань;
- він має раціональний характер, складається із суджень, умовиводів, побудованих за правилами логіки науки і формальної логіки;

- широке використання понятійного, категоріального апарату науки;
- текст не ґрунтується на образі, не активізує почуттєвий світ його читача, а орієнтований на сферу раціонального мислення;
- його призначення не в тому, щоб змусити повірити, а в тому, щоб довести, обґрунтувати, аргументувати істину.

Особливості професійного викладу наукової думки:

- Композиційність. Текст має бути чітко структурованим, поділятися на розділи і параграфи. Потрібно прагнути до того, щоб кожен розділ був самостійним науковим дослідженням з певної складової загальної проблеми, щоб кожну складову було викладено в тексті, а текст був цілісним, а не фрагментарним.
- Крім членування тексту на розділи і параграфи, він має деталізований розподіл на значеннєві частини, абзаци і речення. Варто пам’ятати, що надмірне дроблення тексту утруднює його сприйняття, тому абзаци мають бути обґрунтованими і зводитися до викладу однієї думки.
- Початок і кінець абзаців у науковому тексті – це найбільш інформативні місця; інші речення тільки розкривають, деталізують, обґрунтовують, конкретизують головну думку або є сполучними елементами.
- Під час викладу матеріалу необхідно уникати понять, які не можна тлумачити однозначно.
- Він має вирізнятися стислістю і ясністю викладу. Ця вимога передбачає запобігання повторів, багатослів'я, зайвих слів, канцеляризмів тощо.

Мовні засоби наукового стилю:

Основні мовні засоби наукового стилю характеризуються:

- значною кількістю наукової термінології;
- наявністю схем, таблиць, графіків, діаграм, карт, систем математичних, фізичних, хімічних та інших знаків і значків;
- оперуванням абстрактними, переважно іншомовними, словами;
- монологічним характером текстів.

2. План, тези, конспект як важливий засіб організації наукової праці

План – це короткий перелік проблем, досліджуваних у науковому тексті; порядок розміщення композиційних частин тексту. За допомогою плану узагальнюють інформацію наукового джерела, розкривають основний зміст, яка основна думка, яким чином доведено її істинність, якого висновку доходить автор тексту. Формулювання пунктів плану має лаконічну і чітку структуру, перший і останній пункти логічно розпочинають і завершують виклад основних питань тексту. Необхідно вміти виокремлювати в тексті головні думки, встановлювати

співвідношення між ними і на цій підставі членувати текст, добирати заголовки до розділів.

За структурою план може були простим і складним. Простий, якщо в ньому зазначені лише основні питання, у пунктах простого плану перелічують основні мікротеми тексту. Складний, якщо поруч з основним є додаткові запитання, пункти складного плану розбивають на підпункти.

Теза – положення, висловлене в книжці, доповіді, статті тощо, правдивість якого треба довести. Положення, що коротко і чітко формулює основну ідею чого-небудь або провідне завдання, що стоїть перед кимсь. Теза у широкому розумінні – будь-яке твердження, яке стисло викладає ідею, у вузькому розумінні – певний текст, що формулює сутність, обґрунтовує доказ.

Відповідно до мети тези бувають: *вторинні; оригінальні*.

Вторинні тези слугують для виділення основної інформації в тому чи іншому джерелі (наприклад, підручнику, монографії, статті) під час читання, реферування. Їхнє призначення – створити модель змісту тексту, яку можна було б осмислювати далі, а обсяг тез відповідає кількості інформаційних центрів тексту. Зазвичай їх складають мовою автора.

Оригінальні тези мають чітко регламентовану змістово- композиційну структуру, в якій виокремлюють такі складові:

1. Преамбула (1–2 тези);
2. Основний тезовий виклад (3–6 тез);
3. Висновкова теза/тези (1–2).

Конспект (від лат. conspectus – огляд) – стислий писаний виклад змісту чого-небудь, складається з плану й тез, доповнених фактичним матеріалом, що у сукупності є коротким письмовим викладом змісту книжки, статті, лекції тощо.

Під час прочитання та прослуховування тексту (промови, доповіді, виступу) для конспектування звертається увага на опорні (ключові) слова, ті інформаційні центри, що несуть найбільше смислове навантаження. Вибір ключових моментів залежить від мети та завдань конспектування, власних знань у цій галузі, особистих зацікавлень, можливостей пам’яті тощо. Для конспектування, як і реферування, використовуються такі способи викладу матеріалу: опис, оповідь, міркування. За своїм обсягом конспект не перевищує 1/3 всього первинного тексту.

3. Анотування і реферування наукових текстів

Анотація – це один з видів скороченої форми представлення наукового тексту. Її призначення – привернути увагу читача, пробудити читацький інтерес за умови використання мінімальної кількості мовних засобів.

Існують такі вимоги до структури та змісту анотації:

Інформативність і змістовність. Анотація повинна в узагальненому вигляді представляти зміст статті. У тексті анотації не варто використовувати загальні фрази, а також вказувати несуттєві деталі й загальновідомі положення. Передісторія (історія питання) може бути наведена тільки в тому випадку, якщо вона прямо пов'язана з розкриттям мети дослідження.

Оригінальність. Варто уникати прямих повторів будь-яких фрагментів роботи. Назва статті не повинна дублюватися в тексті анотації.

Чіткість, логічність і зв'язність викладу. Анотація має бути послідовною, вміщувати чітко висловлені основні положення анотованого наукового тексту.

Компактність. Обсяг анотацій до статей, що подаються в журнал, повинен становити від 100 до 250 слів залежно від вимог журналу. Анотація іноземною мовою (або мовою, відмінною від мови основного тексту) повинна містити 1800 друкованих знаків з пробілами, оскільки вона слугує реферативним висвітленням основних позицій та поглядів, висловлених у тексті статті.

У розширеній анотації (1800 др. зн.) повинні бути представлені такі аспекти змісту статті:

- предмет, тема, мета роботи (вказуються в тому випадку, якщо вони не зрозумілі із заголовка статті);
- методи або методологія (їх доцільно описувати в тому випадку, якщо вони відрізняються новизною або представляють інтерес із погляду цієї роботи);
- результати роботи (перевага надається новим результатам і даним довгострокового значення, важливим відкриттям, висновкам, які спростовують відомі теорії, а також даним, які, на думку автора, мають практичне значення);
- висновки (вони можуть супроводжуватися рекомендаціями, оцінками, пропозиціями, гіпотезами, описаними в статті).

Не рекомендується:

- включати в анотацію таблиці, малюнки, схеми, діаграми і формули;
- наводити посилання на номери публікацій зі списку використаної літератури;
- використовувати скорочення та умовні позначення, крім загальновживаних. Якщо скорочення все ж вводяться, то при першому вживанні необхідно дати їхнє тлумачення.

За анотацією буде оцінюватися глибина проведеного дослідження, його новизна та актуальність.

При написанні анотації до книги варто розпочати з бібліографічного опису анотованого твору: вказати автора, назву твору, місце видання, рік видання та кількість сторінок. Анотація має невеликий обсяг друкованого тексту із зазначенням аудиторії, для якої призначений твір.

Реферування – це процес аналізу первинного документа й складання реферату. Отже, це інтелектуальний творчий процес, що потребує осмислення, аналітико-синтетичної обробки інформації та створення нового документа – реферату, котрий має специфічну мовно-стилістичну форму. Методика реферування полягає в послідовному здійсненні операцій, пов'язаних з оцінкою, відбором, аналізом і узагальненням відомостей, які містяться у первинному джерелі. Процес реферування базується на виконанні цих логічних операцій. Результатом реферування документів є вторинні документи

– реферати.

Реферат – це стислий виклад змісту первинного наукового документа з основними фактичними відомостями та висновками і без інтерпретації чи критики. При реферуванні здійснюється мікрозгортання інформації, і тому реферат більш повно розкриває зміст першоджерела, ніж інші продукти аналітико-синтетичної обробки документів.

Ознайомлення з рефератами дає змогу оперативно одержати коротку інформацію про зміст первинних документів і завдяки цьому максимально правильно вирішити питання про необхідність їхнього використання. Інколи таке ознайомлення навіть замінює вивчення першоджерела, що особливо важливо, коли воно з якихось причин недоступне.

Реферати часто розглядають як моделі первинних документів, оскільки вони не тільки передають зміст, а й зберігають читацьку спрямованість документа, який реферується.

Основною сферою складання рефератів виступає науково- технічна інформація. Саме органами НТІ різних рівнів створюються автоматизовані ІПС і традиційні картотеки.

Функції реферату. При використанні рефератів реалізується ціла низка різноманітних функцій. Основними функціями реферату є: *інформаційна, індикативна, пошукова, адресна, довідкова, науково- комунікативна, сигнальна*, *прогностична* й *індексування*. Зрозуміла суть інформаційної функції – реферат містить цілісну, узагальнену інформацію про зміст первинного документа. Суть індикативної функції полягає в тому, що реферат дає користувачам інформацію про невідомі, але відповідні їхнім запитам документи, вказує на їхнє існування, характеризує певні їхні ознаки. Оскільки реферат є моделлю первинного документа, його можна розглядати як пошуковий образ цього документа і здійснювати бібліографічний пошук, тобто реферату притаманна пошукова функція. З пошуковою пов’язана адресна функція, яка виконується завдяки наявності в рефераті бібліографічного опису. Реферат містить конкретну фактичну інформацію, тому за його допомогою можна одержати потрібну довідку. Так реалізується довідкова функція. Ознайомлення з рефератами з певної галузі знання, проблеми

може допомогти одержати відомості про результати наукових досліджень, винаходи, про проблеми, над якими працюють учені, тощо, і це становить суть науково-комунікативної функції. Сигнальна функція реалізується, коли реферат повідомляє про публікацію або надходження до фонду нових документів. Здійснивши аналіз за допомогою рефератів змісту основного потоку документів з певної галузі науки або практичної діяльності, можна прогнозувати їхній подальший розвиток, виникнення нових проблем, напрямів досліджень тощо, тобто реферати виконують прогностичну функцію. Функція індексування – як правило, ключові слова вибираються не з тексту первинного документа, а з тексту реферату, що дає змогу значно скоротити час і зусилля при написанні.

Щоб повноцінно виконувати зазначені функції, реферат має відповідати певним вимогам, зокрема: *повнота, об'єктивність, змістовність, стисліcть, зрозумілість*. Це передбачає, що реферат має повно відобразити зміст документа, передати позицію його автора, однак, він має бути лаконічним, не подавати зайвої інформації, загальновідомих положень, має бути зрозумілою логіка викладу матеріалу, до того ж мова тексту реферату має бути зрозумілою користувачам.

Класифікація рефератів. За глибиною розкриття змісту реферати поділяють на інформативні та індикативні. Інформативний реферат може виконувати весь комплекс властивих рефератам функцій, оскільки він максимально повно розкриває зміст первинного документа. У такому рефераті здебільшого наводять відомості про предмет дослідження і мету роботи, про методи, умови й основні результати дослідження; подають пропозиції автора щодо застосування результатів дослідження, основні характеристики розглянутих технологічних процесів, технічних виробів; ознайомлюють з новою інформацією про відомі явища, предмети тощо.

Головне завдання індикативного реферату звернути увагу користувача інформації на певний документ і допомогти прийняти рішення про необхідність звертатися до нього. Тому такий реферат містить лише відомості про головні аспекти змісту первинного документа. Тут немає детальної фактографічної інформації, практичних і теоретичних результатів, висновків. Індикативні реферати складають здебільшого на документи великого обсягу, наприклад, на монографії, звіти про науково-дослідні роботи й т. ін.

Деякі фахівці виділяють ще аспектні реферати або реферати- резюме. їх складають на основі переробки інформації, що стосується не первинного документа загалом, а лише кількох або навіть одного змістового аспекту, який є цікавим для певної групи користувачів.

За кількістю охоплених джерел реферати можуть бути монографічні (одноджерельні) і зведені (багатоджерельні, оглядові). Монографічним є реферат, у якому міститься згорнута інформація з одного первинного документа. Зведений

(багатоджерельний, оглядовий) реферат містить інформацію з кількох первинних документів, присвячених одній темі.

За призначенням реферати можна поділити на загальні (універсальні) та цільові (спеціалізовані). Загальний реферат призначений для використання широким колом користувачів. Такий реферат орієнтує на задоволення не конкретного інформаційного запиту, а інформаційних потреб з певної галузі науки, практичної діяльності. Цільові реферати складають для задоволення конкретних інформаційних запитів, вони мають чітку читацьку адресу.

Залежно від методу викладу матеріалу реферати поділяють на реферати-екстракти і перефразовані (інтерпретивні). Перші складено із запозичених з тексту першоджерела речень, а другі – це текст, який референт написав самостійно шляхом перефразування і скорочення тексту першоджерела.

За формою розрізняють текстові і бланкові реферати. Абсолютна більшість рефератів мають текстову форму, тобто це зв'язний текст, до якого можуть входити ілюстрації, таблиці, графіки, формули. Бланкові поширилися завдяки виникненню формалізованих методик складання рефератів. Вони можуть бути анкетними, табличними, телеграфного стилю. Анкетний реферат – це відповіді на заздалегідь сформульовані запитання. Якщо запитання стосуються кількох об'єктів, а відповіді розміщено у відповідних колонках (графах) таблиць, реферат називають табличним. Реферати телеграфного стилю – це коротке повідомлення про зміст документа, яке схоже на текст телеграми.

Крім того, реферати розрізняють за обсягом (короткий і розширений), за укладачем (авторський і не авторський – референтський), за використанням засобів автоматизації (ручний – підготовлений людиною) та автоматичний (з використанням ЕОМ).

Між усіма розглянутими видами рефератів існують різноманітні зв'язки. На практиці навіть не завжди просто визначити вид деяких конкретних рефератів. Зрозуміло, що реферати можуть мати відмінності, зумовлені особливостями відповідних первинних документів: їхнім цільовим призначенням, характером інформації, обсягом, структурними і текстовими ознаками тощо. Може мати значення і та обставина, опубліковано документ, чи ні.

Питання класифікації рефератів, визначення їхніх типологічних ознак має важливе значення для практики. Ці відомості відіграють важливу роль у відборі матеріалів для реферування, в організації діяльності референтських служб, у розподілі обов'язків між ними, у визначенні низки документів для реферування в національних органах інформації. Чітке визначення видів рефератів необхідне для референтів і редакторів, для укладачів інструкцій з реферування, для індексаторів і розробників алгоритмів автоматизованого реферування та індексування текстів тощо.

4. Основні правила бібліографічного опису джерел, оформлення посилань

Бібліографічні посилання використовуються в науковому тексті на позначення першоджерела, яке процитовано або деякі положення з якого вжито автором. Після закінчення цитати посилання надається у квадратних дужках: [5, с. 12], де 5 – номер згаданого джерела у власному списку використаної літератури, с. 12 – номер сторінки, на якій знаходиться подане твердження. При чому, не можна переносити з рядка в рядок скорочення і число. Такий запис дає змогу швидко знайти потрібне джерело науковцям, які читатимуть цей текст. З урахуванням активного поширення Інтернет-видань необхідно правильно робити посилання на електронний ресурс. Посилання на електронний ресурс часто не містять сторінок. У такому випадку у квадратних дужках позначаємо лише номер зазначеного джерела за порядком у списку використаної літератури: [5]. При написанні наукового тексту в розділі огляду літератури, коли перераховують науковців, які досліджували якесь одне спільне питання, пишуть у квадратних дужках: [2; 4; 6; 8; 10]. Ці числа вжито на позначення наукових праць вказаних дослідників відповідно до номера за порядком у списку використаної літератури. Допустимим є запис посилань після кожного прізвища, наприклад: Авраменко [1], Блажко [2].

Алгоритм оформлення бібліографічного опису книги:

1. Прізвище та ініціали автора (допускається до чотирьох авторів).
2. Назва твору.
3. Після двокрапки подається уточнення (якщо таке є), наприклад : Навч. посібник (підручник, монографія тощо).
4. / ініціали та прізвища усіх авторів.
5. Після крапки повністю словом записується місце видання. *Зверніть увагу! Поширеною помилкою під час написання бібліографічного опису є скорочене подання міст, які були великими видавничими центрами: К. замість Київ, Х. замість Харків. З урахуванням вимог ДСТУ 8302:2015 (Додаток Б) такий запис є неприпустимим.*
6. Якщо в книзі подано назву видавництва, то ставимо двокрапку (двокрапка вживається замість слова «видавництво») і пишемо назву видавництва з великої літери без лапок, наприклад : Вища школа, : Освіта, : Джерело.
7. Після назви видавництва (за її відсутності після місця видавництва) ставимо кому й записуємо рік лише у цифровому форматі й ставимо крапку: 2020. *Зверніть увагу! Ніяких скорочень на кшталт р. не вживаємо*.
8. Загальна кількість сторінок записується у вигляді: 165 с.

9. Якщо із зазначеного джерела було опрацьовано лише один розділ, то після загальної кількості сторінок вказуємо: С. 3–50, що означає діапазон, який було використано для написання Вашої роботи.

Бібліографічний опис періодичного джерела не містить назви видавництва. Під час оформлення статті потрібно дотримуватися таких пунктів:

1. Прізвище та ініціали автора (допускається до чотирьох авторів).
2. Назва статті.
3. / ініціали та прізвища усіх авторів.
4. // назва періодичного видання (журналу, газети).
5. Рік видання.
6. Номер або число(*у щоденних газетах зазвичай немає номера, але є число, якого виходить видання*).
7. Сторінки, на яких розміщена стаття.Бібліографічний опис статті виглядає так:

Горобець А. В. Сенсорика часу як яскравий репрезентант ідіостилю Михайла Стельмаха на мовному матеріалі роману «Чотири броди» / А. В. Горобець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / [гол.ред. І. Я. Завальнюк]. Вінниця: ТОВ «фірма Планер», 2019. Вип. 28. С. 46–55.

або:

Горобець А. В. Сенсорика часу як яскравий репрезентант ідіостилю Михайла Стельмаха на мовному матеріалі роману «Чотири броди» / А. В. Горобець // Мовознавство. 2019. № 6. С. 46–55.

Тема 6. Літературна мова. Національні традиції нормування української літературної мови

1. Ознаки української літературної мови

Українська літературна мова функціонує у різних сферах суспільного життя і регулює ділові, виробничо-технічні, державні, наукові, культурні відносини, слугує ментальним фактором об’єднання українського народу через використання єдиної мови, зрозумілої і властивої будь-якому куточку країни. Відтак, літературна мова безперечно є національним індикатором українства. Утворившись на основі середньонаддніпрянського діалекту в кінці XVIII ст., вона постійно змінювалась, набувала нових лексичних і граматичних рис. Сучасній УЛМ властиві такі основні ознаки: *наддіалектність*, *функціонально-стильова розгалуженість*, *стандартизованість*, *уніфікованість*, *поліфункціональність* та ін.

Наддіалектність	Українська літературна мова функціонує на всіх мовних рівнях і вміщує лексичні та граматичні мовні засоби, властиві всій території України, однак є вищою формою загальнонаціональної мови.
Функціонально-стильова розгалуженість	Українська літературна мова функціонує у 5 основних стилях: офіційно- діловому, науковому, художньому, публіцистичному, розмовно-побутовому, а також в епістолярному й конфесійному залежно від сфери і мети використання.
Унормованість	Літературній мові властива певна система правил уживання тих чи інших мовних засобів та особливостей написання, вимоги, наголошування, системи розділових знаків та ін.
Стандартизованість	Літературна мова, особливо у сфері професійного спілкування, уміщує систему певних стандартних кліше.
Уніфікованість	Уніфікація – це проведення до єдиної форми, до одноманітності шляхом використання одних і тих самих засобів вираження думок, поглядів, переконань.
Поліфункціональність	Українська літературна мова виконує усі суспільні функції, властиві національній мові: *комунікативна*, *мислетворча*, *гносеологічна*, *фатична*, *естетична*, *культуроносна*, *емотивна*, *експресивна*, *демонстративна* та ін.

2. Мовна норма. Типологія мовних норм

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, які в конкретній мовній спільноті на певному історичному етапі вважаються правильними і зразковими. Мовна норма забезпечує людям можливість взаєморозуміння. Норма може бути діалектною і літературною.

Норми літературної мови – це реальні, історично зумовлені та порівняно стабільні правила реалізації мовленнєвої поведінки, які відповідають рисам національної мови на певному історичному етапі її розвитку у процесі спілкування.

Літературна норма виробляється всією суспільномовною практикою народу, відшліфовується майстрами слова різних стилів, обґрунтовується в основних закономірностях мовознавчою наукою і кодифікується у граматиках, словниках, правописах, довідниках, підручниках.

Типологію мовних норм визначають за мовними рівнями, які вони регулюють:

Орфоепічні норми	Регулюють правильність вимови: **г**рунт, а**г**ітація, сміє**ться**, ші**ст**надцять тощо.
Акцентуаційні норми	Регулюють правильність наголошування слів: чорн**о**зем, чорн**о**слив, чотирн**а**дцять, один**а**дцять.
Орфографічні норми	Регулюють правильність написання слів, уживання великої літери, переносу слів, уживання м'якого знака, апострофа тощо: **пів** яблука, забур**'**яне**нн**я тощо.
Графічні норми	Регулюють правильність передачі звуків на письмі: ***[ja]*** на початку слова, після голосного та при роздільній вимові після приголосного позначає 2 звуки, але пишеться однією буквою ***я***; букви ***ї*** та ***щ*** завжди позначають 2 звуки: ***й+і***, ***ш+ч***.
Граматичні норми	Регулюють правильність вибору форми слова: *Ольга Василівна – Ольго Василівно, друг – друже, дідусь – дідусю* (звертання вживається лише у формі кличного відмінка).
Пунктуаційні норми	Регулюють правильність уживання розділових знаків: звертання, відокремлені та однорідні члени речення відокремлюються на письмі комами, після узагальнювального слова ставиться тире або двокрапка тощо.
Синтаксичні норми	Регулюють правильність побудови речень і словосполучень: прямий порядок слів, розташування присудка відносно підмета та синтаксем, які належать до їхніх груп.

Лексичні норми	Регулюють доцільність використання слів відповідно до їхнього лексичного значення.
Словотвірні норми	Регулюють правильність розташування морфем у складі слова.
Стилістичні норми	Регулюють вибір слів або синтаксичних конструкцій відповідно до мети і ситуації спілкування.

Тема 7. Історія української літературної мови

1. Українська національна мова від найдавніших часів до кінця XVIII століття.

Найдавніша українська мова – санскрит. Вона побутувала в усній і писемній формі й не була принесена з іншої країни, а утворилася безпосередньо на території України й поширилась на інші континенти – на захід, північ і схід. Однак, не маємо даних про рівень освіченості населення – відомо лише, що писемні пам'ятки, які збереглися до нашого часу й були знайдені, писали і зберігали волхви. Паралельно існувала ще одна знакова система – символіка у сфері декоративно-прикладного мистецтва, збережена й передана у спадок кровним нащадкам по материнській лінії. Проте цю систему називати безпосередньо мовою ми не можемо, оскільки ці знаки не відображали писемність, а лише деякі його піктографічні елементи, малюнки, розписи.

Як санскрит виник на території України? Відомо, що на території сучасної України в давнину жили індоарійці, тобто індійські племена, частина з яких у II тисячолітті нашої ери вирушила до Індії, а частина залишилась, взявши участь в етногенезі балтійських і слов'янських народів, серед них і українського. Величезна подібність між мовою індоарійської культури, культового дійства й жерців-брахманів – санскритом і балтійськими та слов'янськими мовами свідчить про найтісніші контакти цих народів у минулому. Подібність простежується не лише в основному лексичному фонді санскриту й цих мов, а у граматичній будові, тотожності численних префіксів, суфіксів, часток, наявності відмінків і відмінкових закінчень, кличної форми тощо.

Спільні лексичні елементи сучасної української мови й санскриту:

Родинна спорідненість: тата – тато; мата, матер – мати, матір; нана – неня; дада – дід; пардада – прадід; девар – дівер; бграта – брат; свастрі – сестра, свасур – свекор; суну – син та ін.;

Займенники: ту – ти, сваям – сам, свій – свій, тваї – твій, маї – мій, катара – котрий, татсама – той самий, анья – інший, та – та, тат – той, то – те.

Числівники: аді – один, дві – два, трі – три, чатура – чотири, панча – п'ять, даса – десять, шата – сто, убга – обидва, багута – багато, багутера – багатеро, двітій – другий, трітій – третій, шаштха – шостий, двішата трідаша чатварі – двісті тридцять чотири (про істот);

Частини тіла: наса – ніс, анкха – око, бгру – брова, оштха – уста, гріва – шия,

пада – п’ята, хаста – кисть, мурдга – обличчя (морда), паршва – перса, стана – стан, груди;

Прикметники: пурна – повний, паріпурна – переповнений, діргха – довгий, крішна – гарний (красний), прія – приємний, сваччха – свіжий, нава – новий, юва – юний, сукха – сухий, танга – тугий, нанга – нагий, віхваліт – схвильований, швета – світлий, уткріта – відкритий;

Іменники: уда – вода, муша – миша, шула – шило, манса – м’ясо, дгама – дім, ніша – ніч, тама – тьма, авіка – вівця, біджа – зерно (збіжжя), пхена – піна, дгвані – дзвін, набга – небо, набгаса – небеса, кута – куток, самбгар – собор, раса – роса, двара – двері, гірі – гора, ватар – вітер, гіма – зима, юшіка – юшка, чашака – чашка, коша – кіт, плавана – плавання, парівартана – переміна (перевертання);

Дієслова: смаяті – сміятися, рудаті – ридати, бгаяті – боятися, плаваті – плавати, кагаті – казати, наштаті – нищити, бгагаті – бігати, ліп’яті – ліпити, лубг’яті – любити, будг’яті – будити, джіті – жити, чуматі – цілувати (цьомати), піті – пити, джняті – знати, падаті – падати;

Службові слова: хат – геть (гаття), атаг – отож, тада – тоді, праті – проти, ну – ну, на – ні, то – то.

На рівні словосполучення: мадгумакхі (мадгу – мед, макхі – муха) – медова муха (бджола).

На рівні речення (побудова речення, порядок слів): дехі ме агні – дай мені вогню.

Після занепаду української автентичної писемності (українського санскриту), об’єднання племен в єдину державу Київську Русь, а згодом (з 988 року) і взагалі суцільної заборони рідної віри, символіки, обрядів тощо, в лінгвістичну систему входить нова абетка – «подарована» Русі болгарськими просвітителями Кирилом і Мефодієм на замовлення Візантії, а з нею й нова мова – старослов’янська, так звана давньоруська. Це вперше в Україні викликало конфлікт між живою розмовною мовою і книжною. Відтак, розмовна мова надалі побутує в діалектній формі, а книжна – в літературній аж до 1798 року (довгих 810 років), до початку сучасної української літературної мови. Однак, маючи у своєму складі багато різних племен з різною культурою, мовою, звичаями та й з різним походженням, Київська Русь мала лише два варіанти: або унормувати усі галузі суспільного життя під єдине для всіх правило, або дозволити кожному окремому народу бути автономним, що зрештою призвело б до швидкого роздроблення князівств і втрати державності. Історія свідчить, що обидва варіанти призводили до розпаду Київської Русі і це було неминуче, як і в кожній імперії – усі союзи зазнають краху, коли їхні ідеї вичерпуються, а на їхній основі утворюються нові – з новими ідеями.

Отже, національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї національної літературної мови, що відшліфована майстрами художнього слова, і народної мови, що відчутно відрізняється в різних діалектних ареалах. В епоху середньовіччя в ролі літературної мови могла виступати не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи. Історія народно-діалектного мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства, оскільки саме в народному мовленні виникли ті

специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, що стали характерними особливостями української мови.

Іван Ющук виводить безпосередню спільність української й індоєвропейської мов, проте не згадує про санскрит, а вказує, що наша українська нація і мова почала формуватися з IV століття, коли був утворений Антський союз слов'янських племен. Дослідник назбирав 13 тисяч слів української мови слов'янського походження, які повністю або частково звучанням і значенням співпадають зі словами верхньолужицької, чеської, словенської, сербської і хорватської мов, території яких не межують з Україною. Вони увійшли до «Словника української мови VI століття».

Отже, власне праслов'янська мова проіснувала до III ст. н.е. Потім надійшов період пізньопраслов'янської мови і початок ранньої епохи існування ранніх слов'янських мов (IV-V ст./ X-XI ст.). Перший свідок існування праукраїнської мови- верхньолужицька мова. (Слід підкреслити, що й давній прапор Верхньої Лужицьких слов'ян був синьо-жовтим).

Пліній (79 р.) і Птолемей (170 р.) згадують сербів біля Меотиди й адиґів-зихів. Виходить, предки українців і серболужичів були сусідами 1800 років тому на Азові і за часи Великого переселення народів пройшли звідти довгий шлях на захід до Сербії й Лужичини, зберігши мовні риси, спільні з мовою давніх сусідів – праукраїнською.

Другий свідок існування праукраїнської мови – полабська мова. Полабська мова, інакше – мова древ'ян на Лабі, належала до лехітської (північнослов'янської) групи слов'янських мов (разом з кашубською, ободритською та ін.). Розташована на крайньому заході слов'янського світу, вона була вживана до середини XVIII ст. у Німеччині на лівобережжі Лаби (Ельби) в околицях Люнебурґа, Люхова і Сютена.

Рідкісну нагоду проминали дослідники, обходячи увагою схожу на етнонім українців назву полабського плем'я wkrzanie "украни, укри". Чому вона так подібна до ім'я "Вкраїна"?

Першим помітив схожість хоронімів Україна і Ukermark Й.Ерлі [Egli, 953]. Цю етимологію згадує і О.Стрижак: назва Україна – "того ж кореня, що й топонім Укермарк – земля полабських укрів".

Спільність української мови з іншими слов'янськими і не тільки:

З-поміж 82 специфічних рис мови виключно українськими є 34; ексклюзивних українсько-білоруських 4, українсько-російських – **жодної**; аналогій, водночас спільних в української з іншими мовами: верхньолужицьких і білоруських по 29, нижньолужицьких 27, полабських 19, словенських 18, російських 11. Показово, що решта слов'янських мов (половина: 7 з 14) має з українською по 20-21 спільній риси на півдні і по 22-23 спільні риси на заході, що достатньо унаочнює справжні історичні зв'язки української мови та її справжнє місце в колі слов'янських мов. Де ж тут підстави для існування єдиної "східнослов'янської" групи мов між росіянами та українцями?

Дослідивши історію різних слов'янських мов, вчений-мовознавець Х. Шустер-Шевць так і не знайшов підстав для виділення традиційних історичних "зупинок" після праслов'янської (зокрема, не було ні "празахіднослов'янської", ні "прапівденнослов'янської").

Разом з тим, вчений визнав існування трьох діалектних комплексів. Йдеться

про такі діалектні комплекси:

ПРОТОСЛОВАЦЬКИЙ (сербо-хорватська і словенська)

ПРАЛЕХІТСЬКИЙ (польсько-поморська та протоболгарська)

СЕРБОЛУЖИЦЬКИЙ, який приєднується у давнині до центральних і південно-східних частин пізньопраслов'янської мови (попередників української, чеської і верхньолужицької).

Дослідники також відзначають роль носіїв милоградської культури у формуванні деревлян і залишки кельтської топонімії від Полісся до Карпат. Історик М. Брайчевський у своїй книзі про походження Русі пише, що деревлянам передувала людність з кельтськими зв'язками.

Причетність кельтів до української мови обстоював О.Шахматов, аналізуючи деякі слов'яно-кельтські словникові пари, він виявляє в словах такі звукові властивості, що могли виникнути лише на кельтському ґрунті і є чужими для слов'янських мов.

Таким чином, жодним з різноманітних способів конкретного наукового аналізу не вдається виявити якусь свою окрему, особливу слов'янськість мов трьох народів "спадкоємців Київської держави" X-XIII ст. У їхній історії ця держава була лише спільним етапом: "У зв'язку з цим здається невдалою поширена формула: "давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського".

Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східносло-в'янських народів.

Для науковців цього було б досить, щоб закрити питання про "єдину мову Київської Русі" і зайнятися змістовнішими речами. Те, що ці розмови точаться далі, вказує на їхню позанаукову мету. Тим часом ілюзія "давньоруської мови" вже масово розсіяна по тисячах книг, статей, десятках етимологічних словників. Від цього вона не перестає бути замаскованою під науку ідеологією.

Українська мова відображає формування українців як етносу, що склався у VI-XVI ст. внаслідок інтеґрації нащадків трьох слов'янських племен – полян, деревлян, сіверців за участю груп степового населення – іраномовного (В. Петров; О. Стрижак) і тюркомовного (О. Пріцак) – і був носієм трьох місцевих діалектів історичного продовження праслов'янської мови полянських, деревлянських, сіверянських, що лише згодом дістали назву "українська мова".

Українці не успадкували мовних особливостей таких слов'янських племен, як радимичі, кривичі, в'ятичі чи новгородські словени: мовним продовженням їхніх діалектів є сучасна білоруська й російська мови.

Натомість, дослідник історії української мови Міхаель Мозер, професор славістики Українського вільного університету в Мюнхені, виділяє такі етапи розвитку української мови:

1) Загальнослов'янська доба й протоукраїнські діалекти (600–988 рр.);

2) Давньоукраїнська доба, давньоукраїнськідіалекти, руська й церковнослов'янськаписемні мови середньовічної Русі (988–1349);

3) Середньоукраїнська доба, постанняй занепад руської літературної мовиранньомодерної доби (1349–1798);

4) Новоукраїнська доба та створення й розвитоknової української стандартної мови (від 1798 року).

Цей поділ є традиційним, однак має дуже багато неточностей і недоречностей, враховуючи вплив російської ідеології на розвиток української наукової думки.

Ми можемо лише стверджувати, що після розпаду Київської Русі розпочався окремий шлях розвитку української мови від мов інших народів, які входили до складу імперії. На той час українська літературна мова зберігала мертві зразки старослов'янської (староболгарської) мови, а жива народна мова побутувала в діалектах і мала багато відгалужень: кожне князівство розвивалося окремо і люди на цих територіях використовували у спілкуванні різні мовні засоби залежно від географії, культури, ментальності й навіть від політичних і релігійних ідей. В літературі на той час вважалося ницістю використовувати в художніх творах живу розмовну мову, однак саме в цей період активно розвивається фольклор і творчість відомих українських співців – бандуристів, кобзарів, гуслярів, імена яких переважно втрачені. Відомою є постать Марусі Чурай із Полтавщини, чий голос і пісні були свідками й натхненням цілої епохи пізньої Гетьманщини. Натомість, класична література залишалася віддаленою від свого народу через використання штучної для нього мови.

Вперше в літературі використовує народну мову Г. Сковорода, пишучи «Байки харківські». Проте, справжній прорив здійснив І. Котляревський, коли довів «Енеїдою» (1798 р.), що українська мова – це мова окремого народу, значно багатша від штучної, яка «призначена для високої літератури», оскільки «Енеїда» - це справжнісінька енциклопедія народного життя, назв національного побуту, елементів одягу, страв і напоїв, предметів народного вжитку, звичаїв, обрядів тощо, чого ніяк не могла передати старослов'янська. Саме тому українська літературна мова з'єдналася з мовою народною на основі середньонаддніпрянського діалекту південно-східного наріччя.

2. Формування української літературної мови у XIX столітті.

Два джерела нар. мови — розмовно-побутове і фольклорно-пісенне — розбудовуються у творчості наступників І. Котляревського — П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків, які своєю практикою збирання укр. фольклору, теор. настановами вводити рідну мову в культур, обіг сприяли виробленню норм нової укр. літ. мови (див. Роль письменників у розвитку української літературної мови).

На 20 — 40-і рр. 19 ст. припадають спроби грамат. лексикогр. вивчення укр. мови, зокрема граматика О. Павловського (1818), словник П. Білецького-Носенка (1840), поява в Зх. Україні альм. «Русалка Дністровая» (1837) сприяли кодифікації норм укр. літ. мови. Тоді ж з'явилися граматики української мови в Галичині та Закарпатті (автори — І. Могильницький, І. Левицький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Я. Головацький, М. Лучкай), друкуються також публіцист, твори укр. мовою. Нова укр. літ. мова утвердилася щодо нормування і повноти своїх стиліст.-естет. можливостей у мовній творчості Т. Шевченка.

2-а пол. 19 — поч. 20 ст. характеризуються розвитком різножанрового художнього стилю і, меншою мірою, публіцистичного стилю, наукового стилю.

Виробляється культура сцен. мови в укр. театрі (див. Мова театру). В умовах Рос. та Австро-Угор. імперій стилі укр. літ. мови функціонували непропорційно, неприродно. Рос. царат видавав укази про заборону укр. мови: Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876, розпорядження 1881, 1892 та наст. років. У підавстр. Україні в кін. 19 ст. формувався наук. стиль, вироблялася наук, термінологія. Через роз'єднаність земель, заборону ввозити до підрос. України книжки укр. мовою не було умов для витворення спільних загальноліт. норм, що об'єднували б мовно-літ. практику українців, які жили в різних державах. Моменти послаблення цар. цензури викликали активізацію мовно-літ. життя у Сх. Україні. Після рос. революції 1905 на нетривалий час розширилося функціонування україномовної преси. Багатотемність укр. худож. і публіцист, л-ри, діяльність письменників у галузі худож. перекладу (див. Перекладознавство) сприяли розширенню словника укр. мови, появі нових жанрів, розвитку мовно-стиліст. системи. У цей час відбувається акт. процес нормалізації, кодифікації норм укр. літ. мови. З'являються словники Є. Желехівського та С. Недільського, Б. Грінченка, граматики А. Кримського, В. Сімовича. Точиться полеміка навколо укр. правопису й алфавіту.

За відсутності нац. школи, в умовах цар. політики «обрусіння» важким був шлях вироблення спільного для усіх українців правопису, шлях унормування літ. мови. Гостро стояло питання про шляхи розвитку укр. літ. мови у Сх. Україні (І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, М. Драгоманов), а також у Західній, де точилася боротьба між «народовцями» та «москвофілами» щодо тенденцій розвитку літ. мови (див. Західноукраїнська мовно-літературна практика). «Азбучну війну» висміяв І. Франко, який продовжував ідеї альманах «Русалка Дністровая», обстоював думку про єдину укр. літ. мову, що має розвиватися на східноукраїнські основі, природно вбираючи особливості пд.-зх. наріччя. Мовна практика в Східній і Західній Україні відбивала різні літературно-писемні традиції; східний і західний з характерними регіоналізмами варіанти літ. мови спиралися на різні діал. основи. Історія української літературної мови безпосередньо пов'язана з історією укр. правопису, в якому залежно від тенденцій переважали фонетичні або історико-етимологічні принципи, а також з розвитком граматичної та лексикографічної думки в Україні, тобто з виданням граматик і різного типу словників, що кодифікують загальнолітературні норми.

3. Українська мова в період бездержавності: історія лінгвоциду.

Лінгвоци́д *(також: мововбивство) – свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації*. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцева мета лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне винищення певного народу, а етноцид — ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу.

Лінгвоцид є передумовою масової денаціоналізації та манкуртизації: без нього неможлива втрата народом історичної пам'яті, етнічного імунітету, національної самототожності, а без цього, своєю чергою, не може відбутись

асиміляція – поглинання одного народу іншим. Ось чому поневолювачі ніколи не забували про необхідність нищення мови поневолених народів.

Лінгвоцид мав і має місце фактично в усіх поліетнічних утвореннях, багатонаціональних державах, де стикаються інтереси панівного і поневолених народів. Форми лінгвоциду можуть бути жорстокими чи поміркованими, відвертими чи закамуфльованими, однак це не змінює ні суті, ні кінцевої мети лінгвоциду.

Хронологія заборон української мови

XVII століття

1627 – наказ царя Михайла з подання Московського патріарха Філарета спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» Кирила Ставровецького.

1696 – ухвала польського сейму про запровадження польської мови в судах і установах Правобережної України.

1690 – засудження й анафема Собору РПЦ на «Кіевскія Новыя Книги» П. Могили, К. Ставровецького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радзивиловського та інших.

XVIII століття

1720 – указ царя Московії Петра I про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення українських текстів з церковних книг.

1729 – наказ Петра II переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

1731 – вимога цариці Анни Іванівни вилучити книги старого українського друку, а «науки вводить на собственном российском языке». У таємній інструкції правителеві України князю О. Шаховському.

1734 наказала всіляко перешкоджати українцям одружуватися з поляками та білорусами, «а побуждать их и искусным образом приводить в свойство с великоросами».

1763 – указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1769 – заборона Синоду РПЦ друкувати та використовувати український буквар.

1775 – зруйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1789 – розпорядження Едукаційної комісії польського сейму про закриття всіх українських шкіл.

XIX століття

1817 – запровадження польської мови в усіх народних школах Західної України.

1832 – реорганізація освіти на Правобережній Україні на загальноімперських засадах із переведенням на російську мову навчання.

1847 – розгром Кирило-Мефодієвського товариства й посилення жорстокого переслідування української мови та культури, заборона найкращих творів Шевченка, Куліша, Костомарова та інших.

1859 – міністерством віросповідань та наук Австро-Угорщини в Східній Галичині та Буковині здійснено спробу замінити українську кириличну азбуку латинською.

1862 – закриття безоплатних недільних українських шкіл для дорослих в

підросійській Україні.

1863 – Валуєвський циркуляр про заборону давати цензурний дозвіл на друкування україномовної духовної і популярної освітньої літератури: «ніякої окремої мовою. Малоросійської мови не було і бути не може».

1864 – прийняття Статуту про початкову школу, за яким навчання має проводитись лише російською.

1869 – запровадження польської мови в якості офіційної мови освіти й адміністрації Східної Галичини.

1870 – роз'яснення міністра освіти Росії Д.Толстого про те, що «кінцевою метою освіти всіх інородців незаперечне повинно бути обрусіння».

1876 – Емський указ Олександра II про заборону друкування та ввозу з-за кордону будь-якої україномовної літератури, а також про заборону українських сценічних вистав і друкування українських текстів під нотами, тобто народних пісень. Вперше оприлюднено у книжці Савченко Ф., «Заборона українства», 1876 року.

1881 – заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою.

1884 – заборона Олександром III українських театральних вистав у всіх малоросійських губерніях.

1888 – указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.

1892 – заборона перекладати книжки з російської мови на українську.

1895 – заборона Головного управління в справах друку видавати українські книжки для дітей.

XX століття

1908 – через чотири роки після визнання Російською академією наук української мови мовою(!) Сенат оголошує україномовну культурну й освітню діяльність шкідливою для імперії.

1910 – закриття за наказом уряду Столипіна всіх українських культурних товариств, видавництв, заборона читання лекцій українською мовою, заборона створення будь-яких неросійських клубів.

1911 – постанова VII дворянського з'їзду в Москві про виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

1914 – заборона відзначати 100-літній ювілей Тараса Шевченка; указ Миколи II про скасування української преси.

1914, 1916 – кампанії русифікації на Західній Україні; заборона українського слова, освіти, церкви.

1919 – більшість білогвардійських газет на півдні Росії «заборонило існування» України.

1922 – проголошення частиною керівництва ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У «теорії» боротьби в Україні двох культур – міської (російської) та селянської (української), в якій перемогти повинна перша.

1924 – закон Польської республіки про обмеження вживання української мови в адміністративних органах, суді, освіті на підвладних полякам українських землях.

1924 – закон Румунського королівства про зобов'язання всіх «румун», котрі

«загубили материнську мову», давати освіту дітям лише в румунських школах.

1925 – остаточне закриття українського «таємного» університету у Львові.

1926 – лист Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» з санкцією на боротьбу проти «національного ухилу», початок переслідування діячів «українізації».

1933 – телеграма Сталіна про припинення «українізації».

1933 – скасування в Румунії міністерського розпорядження від 31 грудня.

1929 р., котрим дозволялися кілька годин української мови на тиждень у школах з більшістю учнів-українців.

1934 – спеціальне розпорядження міністерства виховання Румунії про звільнення з роботи "за вороже ставлення до держави і румунського народу" всіх українських вчителів, які вимагали повернення до школи української мови.

1938 – постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», відповідна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

1947 – операція «Вісла»; розселення частини українців з етнічних українських земель «урозсип» між поляками у Західній Польщі для прискорення їхньої полонізації.

1958 – закріплення у ст. 20 Основ Законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту положення про вільний вибір мови навчання; вивчення усіх мов, крім російської, за бажанням батьків учнів.

1960–1980 – масове закриття українських шкіл у Польщі та Румунії.

1970 – наказ про захист дисертацій тільки російською мовою.

1972 – заборона партійними органами відзначати ювілей музею І.Котляревського в Полтаві.

1973 – заборона відзначати ювілей твору І. Котляревського «Енеїда».

1974 – постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», де вперше проголошується створення «нової історичної спільноти – радянського народу», офіційний курс на денаціоналізацію.

1978 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладення російської мови в союзних республіках»(«Брежнєвський циркуляр»).

1983 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» («Андроповський указ»), яким зокрема введено виплату 16% надбавки до платні вчителям російської мови й літератури; директива колегії Міносвіти УРСР «Про додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки», спрямована на посилення зросійщення.

1984 – постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи».

1984 – початок в УРСР виплат підвищеної на 15% зарплатні вчителям

російської мови порівняно з вчителями мови української.

1984 – наказ Міністерства культури СРСР про переведення діловодства в усіх музеях Радянського Союзу на російську мову.

1989 – постанова ЦК КПРС про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної».

1990 – прийняття Верховною Радою СРСР Закону про мови народів СРСР, де російській мові надавався статус офіційної.

1993-1995 - посилення антиукраїнського терору в освіті, культурі, засобах інформації. Вбито кілька десятків активістів національних українських партій та організацій у різних містах України, зокрема голову секретаріату Руху Михайла Бойчишина, спалено хату-музей Тараса Шевченка. Жодного злочинця по цих справах не було засуджено і навіть не заарештовано.

1994 - намагання надати російській мові статус офіційної в незалежній, вільній, суверенній, самостійній Україні. Заява Президента України Л. Кучми про його намір внести поправки до чинного законодавства з метою надання російської мові статусу державної. Як наслідок: призупинення відновлення українських шкіл, переведення частини українських класів та шкіл на російську мову навчання.

1995 - міністерство національностей України розробило напівтаємний «Проект державної програми... розвитку російської культури в Україні до 2000 року», в якій одна з «національних меншин» отримувала більші права, ніж українці.

1995 - у Харкові керована С. Кушнарьовим місцева влада відкрила пам'ятник україножеру маршалові Г. Жукову, який у кінці війни підписав наказ про виселення з України всіх українців. Почато видання паспортів, написаних українською та російською мовами.

1998-2001 - у зв'язку з інформаційною революцією 90-х років російщення України відбувається ще інтенсивнішими методами, ніж за часів Валуєвщини. Інформаційний простір України майже повністю зросійщений. Неукраїнська, а часом антиукраїнська політика урядів України призвела до того, що державну мову з української преси витіснила мова сусідньої країни, і співвідношення між україномовною та російськомовною пресою складає 1:10.

4. Розвиток української мови в умовах незалежності України.

Державна мова є таким самим символом держави, як прапор, герб і гімн. Відповідно до статті 65 Конституції України повага до державних символів є обов'язковою для всіх громадян. Отже, неповага до державної мови мусить мати такі самі наслідки, що й нехтування державними символами. Адже, як писав Олесь Гончар, «коли кажемо про незалежність України, то це найперше мова, мова! Без неї незалежність – пусті слова».

2019 року було ухвалено Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Перехідні положення закону передбачали поступове запровадження його норм. Наприклад, перехід на українську у сфері обслуговування відбувся 16 січня цього року. Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремінь постійно інформує суспільство про те, яких титанічних зусиль вимагає впровадження в Україні української мови як державної, який супротив чинить цьому орієнтований на Росію політикум та медіабізнес та яким непростим

виявляється шлях виконання цього закону. Скажімо, за його інформацією, на 15 червня цього року дві третини телесеріалів на українських телеканалах усе ще демонструють російською. Чи не скрізь постійно зривають виконання принципового для України закону про функціонування української мови.

В розвитку української писемності теж дещо змінилося: ми повернули собі нашу літеру *Ґ* й інші традиції, засвідчені в редакції українського правопису 2019 року. Отож хоч Україна вже 31 рік тому стала незалежною державою і, здавалося б, немає жодних перешкод для розвитку української мови на її теренах, але й далі впровадження її як державної вимагає титанічних зусиль. «У всіх народів мова – це засіб спілкування, у нас це фактор відчуження. Не інтелектуальне надбання століть, не код порозуміння, не першоелемент літератури, а з важкої руки імперії – ще й досі для багатьох – ознака націоналізму, сепаратизму, причина конфліктів і моральних травм», – сказала знана поетеса Ліна Костенко.

Нинішня проблема захисту української мови в Україні як від своїх манкуртів, так і від москальських загарбників залежить від усвідомлення всіма громадянами суті національних цінностей і наповнення ними сенсу свого життя. Необхідно, щоб у всіх українських вищих і середніх навчальних закладах студенти здобували освіту державною мовою. Неможливо бути наполовину вільним, а наполовину рабом.

У Європейській мовній хартії чітко написано, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не має шкодити державним мовам і нівелювати потребу вивчати їх. Треба підвищувати рівень мовної національної свідомості українського народу. Носіями зразкової української мови мусять стати державні діячі, урядовці всіх рангів та їхні дружини, якщо вони спілкуються з людьми поза своєю домівкою, виступають перед авдиторією безпосередньо чи у ЗМІ. Зрештою, мабуть, ліпше припинити агітувати за українську мову чи доводити, що вона – це важливо, а запровадити в суспільстві своєрідний соціальний ліфт: не знаєш мови – не здобудеш освіти, не отримаєш роботи. Тоді в нас одразу все налагодиться.

Українська лінгвістична наука на сьогодні активно розвивається в різних галузях з особливим акцентом на відродження української етнолінгвістики, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики. Сучасна граматична наука спрямована на відродження споконвічних традицій граматики української мови, незважаючи на постійне насадження зросійщеної лінгвістичної наукової думки в минулому столітті.

Після 24 лютого 2022 року остаточно змінено вектор розвитку української мови як мови європейської держави, що відображено як в науковій думці, так і в засобах масової інформації, сферах освіти й культури.

Тема 8. Українська лексикологія. Питання походження окремих слів-символів. Фразеологія. Орфографія. Історія національних чергувань звуків

1. Лексичний склад української мови.

Розділ науки про мову, який вивчає її словниковий склад, називається лексикологією.

Лексика – це складна організована система, яка поєднує слова однієї мови за спільністю чи протилежністю значень, семантико-стилістичним забарвленням та

сферою вживання. Це сукупність слів однієї мови. Найменшою лексичною одиницею є *лексема*. Лексемою може бути лише повнозначне слово, оскільки службові слова не мають лексичного значення.

Словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, рівноправних за джерелами і часом формування.

Словниковий склад української мови об'єднує дві генетично різнопланові групи лексичних одиниць: 1) споконвічно українські слова; 2) слова, запозичені з інших мов. Зазначеним групам, у свою чергу, властива складна внутрішня диференціація.

У словниковому складі української мови провідне місце належить тій частині лексики, яку за генетичними ознаками і визначальною роллю у мовотворчому процесі прийнято називати споконвічною.

У складі споконвічної лексики виділяють таки семантичні групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

назви предметів і явищ довкілля: небо, сонце, вода, море, озеро, дим;

назви рослин та їх частин: дерево, зерно, липа, вишня, мох;

назви диких і свійських тварин, риб, птахів і комах: звір, бобер, корова, кулик, муха;

назви спорідненості і родинних зв'язків: отець, тато, мати, син, дочка, зять;

назви органів і частин людського тіла та організму тварин: череп, волос, зуб, коліно, кістка;

назви житла та його частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: дім, двері; мед, стежка, коло;

назви дій, станів і життєвих процесів: жити, сидіти, їсти, знати, відати, іти;

назви позначення господарської діяльності: копати, орати, терти, тесати, колоти;

назви якостей: білий, зелений, короткий, милий, борзий;

назви чисел: один, вісім, тисяча та ін.

У формуванні індивідуально-мовних лексичних одиниць дуже важлива роль належить такій типологічній ознаці, як фактично повне охоплення усіх частин мови творенням експресивно-оцінних похідних, орієнтованих на вираження позитивного або негативного ставлення до відповідних предметів, значення згрубілості або зменшеності, ступеня або інтенсивного вияву ознаки чи дії.

За час свого багатовікового розвитку українська мова перебувала у контактах із сусідніми і віддаленими мовами. Ці контакти виявилися у запозиченні численних слів, які органічно входили до нашої лексичної системи. Лексичні запозичення фактично становлять один з найважливіших чинників розвитку кожної мови, яка претендує на високий культурний рівень.

Слова іншомовного походження становлять 10% лексичного складу нашої мови. З-поміж них виділяємо інтернаціоналізми, запозичення і власне іншомовні слова.

Інтернаціоналізми – це слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило не мають відповідників у мові поширення: музика, театр, радіо, телефон, лірика, синтагма, синус та ін.

Запозичення – слова, запозичені давно, глибоко ввійшли в мову, підпорядкувались усім її законам і нічим не зраджують свого іншомовного походження: хліб, млин, лиман, троянда, бандура, палац, барва; Андрій, Іван, Оксана та ін.

Власне іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов, зберігають чужородність свого звучання і форми. До складу таких слів уходять невластиві українській мові звукосполучення нгл, мтп, пс, кс: конгломерат, симптом, психологія, ксилографія. Лише як іншомовні сприймаються слова з початковими а та е: абонемент, економіка, акція, емпіризм, емоція. Не втрачають іншомовного звучання всі слова, що мають у своєму складі звук [ф]: фаворит, факультет, параграф, шеф, фігура, та ін.

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

Загальновживану лексику кваліфікують також як загальнонародну. До її складу входять слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких додаткових соціологічних умов. Загальновживана лексика – це динамічна, рухлива підсистема. Виступаючи стійкою основою функціонування лексичного фонду сучасної української мови, вона завжди відкрита для поповнення словами, які втрачають ознаку обмеженого вживання і стають загальновживаними.

На відміну від загальновживаної спеціальній лексиці властиві обмежувальні ознаки, зумовлювані функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану.

Особливу групу становлять слова вузького стилістичного призначення – терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовна та просторічна лексика, застарілі слова, неологізми.

Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять; служить для спілкування людей, пов’язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується її законам.

Термінологічна лексика в лексичному складі української мови посідає велике місце.

Нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання. Тепер у розвинених мовах близько 90% нової лексики становлять науково-технічні терміни. Напр.: синус, косинус; натуралізм; парнокопитні; процент, ембарго, дебет; юрисдикція та ін.

Основна сфера застосування термінологічної лексики – офіційно-діловий і науковий стилі.

Професіоналізми – це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей: вікно – із мови вчителів; кібер, юзер, юзати – із мови комп’ютерників; пара – із мови студентів; риба, шапка – із мови журналістів.

Лексика різних професійних груп характеризується низкою специфічних рис. Це в основному назви знарядь виробництва та їх частин, назви трудових процесів, різних ґатунків сировини, спеціальні професійні вислови тощо. За межами даного

професійного середовища ці слова не завжди зрозумілі або не становлять інтересу. З-поміж професіоналізмів можна виділити науково-технічні, професійно-виробничі, просторічно-жаргонні.

Значна частина професіоналізмів – неофіційні розмовні замінники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, тоді як терміни є систематизованими (кодифікованими) назвами понять. У термінів образність, як правило, стерта; у професіоналізмів вона зберігається довше, бо підтримується контекстом.

Жаргонна й арготична лексика характеризується обмеженим вживанням. Ці два розряди слів виділяються за ознакою функціонування у мовленні окремих соціальних груп.

До лексики обмеженого функціонування (жаргонізмів) характерне забарвлення нелітературності. Жаргон – сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Насамперед це спільність професійна, а також тривале перебування разом (навчання, військо), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням тощо). Багато жаргонізмів виникає в молодіжних колективах, зокрема в студентських та учнівських. Наприклад: пара – «двійка», шпори – «шпаргалки», хвіст – «академічна заборгованість» тощо. Більшість жаргонізмів становлять слова загальнонародної мови, вживані в специфічному значенні.

На відміну від соціально нейтральних жаргонізмів арготизми є соціально забарвленим розрядом лексики. Арго (фр. арго – жаргон) – це умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невтаємничених у справи цієї групи. Наприклад: кимарити – «спати», пописа́ти – «порізати», батузник – «мотузка» тощо. Жаргонізми і арготизми перебувають за межами літературної мови, вони зрідка вживаються в письменстві та публіцистиці як засіб негативної оцінки та мовної характеристики персонажів.

З погляду змісту в лексиці виділяються: значущі і службові, абстрактні і конкретні, синоніми, антоніми та ін. З точки зору плану вираження виділяються: омоніми, омофони, омографи, пароніми.

Омоніми – слова, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні значенням Напр.: боронити – захищати, перешкоджати; стигнути – дозрівати, холонути; міна – обмін, вираз обличчя, вибуховий заряд; коса – заплетене волосся, знаряддя для косіння, вузька намивна смуга суходолу в морі, річці тощо.

Омоніми виникають унаслідок повного фонетичного збігу слів або частини їх форм, що первісно характеризувалися різним звучання (жати), а також запозичення з різних мов, відповідним чином фонетично адаптовані (лот (голланд.) – прилад для вимірювання глибини, лот (нім.) – міра ваги, грузило) тощо.

Антоніми – слова, що називають протилежні за змістом поняття. При визначенні антонімічності слів обов'язковою умовою є логіко-семантична співвіднесеність позначуваних ними понять. В антонімічні стосунки вступають лише ті слова, які співвідносяться за змістом на основі протилежності. Напр.: *привабливий – неприємний, дружба – ворожнеча, радіти – журитися, новий (міністр, нейтр.) – новоспечений (просторічн.)*.

Слова з конкретним значенням, як правило, антонімів не мають: *гітара, стілець, колоти*; не мають антонімів також числівники, займенники.

Синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням; тобто вони відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням або обома цими ознаками. Напр.: *угода – договір – контракт, помаранчевий – жовтогарячий - апельсиновий*. Є так звані абсолютні синоніми: процент – відсоток, екземпляр – примірник, частіше вживається той, що є питомо рідним.

Використання синонімів у різних стилях неоднакове. Не характерні вони й для наукового стилю, хоча й представлені ширше, ніж у офіційно-діловому стилі.

У наукових текстах синоніми використовують як засіб контекстуального уточнення. Для наукового стилю характерні точність, відсутність емоційності та експресивного забарвлення, прагнення до однозначності, до того, щоб кожному поняттю відповідав один термін. Але всупереч загальній тенденції виникає чимало паралельних назв того самого поняття. Унаслідок зовнішніх контактів з'являються синонімічні пари: атеїст – безбожник, бібліофіл – книголюб, монах – чернець, пентагон - п'ятикутник, біном – двочлен, квантитативний – кількісний, квалітативний – якісний та ін.

Пароніми – слова, утворені від одного й того самого кореня за допомогою різних афіксів і вживані в лексичній системі мови з різними значеннями, тобто слова, близькі за звучанням, але різні за значенням. Напр.: *нагода – пригода, дефектний – дефективний, економний – економічний, дійовий – діяльний, ступінь – степінь (величина, що характеризує розмір, інтенсивність чогось (ступінь нагрітості); посада, ранг, звання, чин (вчений ступінь); степінь – добуток кількох однакових співмножників (у математиці)*. Не всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімами. До паронімів належать тільки ті, що мають невелику відмінність у вимові.

Одним із джерел забруднення літературної мови є словесні штампи – слова і вирази, позбавлені образності, часто й одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють, знеособлюють мову. В основі таких виразів часто лежить якийсь образ, але цей образ унаслідок частого вживання втратив свою оригінальність. Наприклад: *творча співпраця, люди в білих халатах (лікарі), рідке золото (нафта), чорне золото (вугілля), за рахунок підвищення продуктивності праці, набути широкого розмаху, піддати різкій критиці, приділяти найсерйознішу увагу, активна підтримка громадськості, викликає занепокоєння стан справ, висвітлити цілий комплекс проблем, набула гостроти ситуація, пом'якшити гостроту проблем, відбувся предметний обмін думками, працювати на педагогічній ниві*.

2. Українська фразеологія.

Фразеологія – це розділ лінгвістики, що вивчає фразеологічну систему мови.

Об'єктом вивчення фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх фразеологічних одиниць (фразеологізмів) мови. Предметом фразеології є вивчення типологічних ознак фразеологізмів, дослідження їхньої природи і сутності, закономірностей функціонування.

Фразеологізмом (фразеологічною одиницею) називається лексико-граматична єдність двох і більше компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мовленні

за традицією, автоматично. Наприклад: байдики бити (ледарювати); показати, де раки зимують (провчити, покарати); лебедина пісня (останній вияв таланту); стати на ноги (одужати).

Фразеологізми об'єднуються в єдину систему одиниць на основі таких типологічних ознак:

1) семантична цілісність (неподільність) компонентів фразеологізму (значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене на основі значень тих слів, які входять до неї);

2) стабільність компонентного складу, усталеність порядку слів;

3) автоматичність відтворення фразеологізму в мовленні;

4) кількакомпонентний склад;

5) можуть вступати в синонімічні й антонімічні відношення: теревені правити – ляси точити – дурниці молотити; хоч греблю гати – кіт наплакав;

6) характеризуються образністю.

У реченні фразеологізми завжди виступають одним членом. Найчастіше ними послуговуються у розмовному та художньому стилях мовлення. Вони надають мовленню виразності, влучності та емоційності.

КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Класифікація фразеологізмів, запропонована акад. В. Виноградовим, набула найбільшого поширення. За цією класифікацією виділяють три типи фразеологізмів – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – це такі семантично неподільні сполучення слів, цілісне значення яких не пов’язане зі значенням тих слів, що входять до їхнього складу: дати гарбуза (відмовити тому, хто сватається), собаку з’їсти (набувати досвіду), пекти раків (червоніти від сорому), тримати камінь за пазухою (затаїти образу), дивитися крізь пальці (не помічати), танцювати під чиюсь дудку (підкорятися), нагріти руки (нажитися).

У більшості випадків фразеологічні зрощення дослівно іншими мовами не перекладаються, наприклад: укр. замилювати очі – рос. пускать пыль в глаза.

Фразеологічна єдність – це такі семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням слів, що входять до їх складу: накивати п’ятами (втікати), вітер в кишенях гуде (немає грошей), міняти шило намило, крутити носом (упиратися), не вішати голови (не втрачати надії).

Фразеологічне сполучення – це такі фразеологізми, складові частини яких мають певну самостійність: одне з слів може бути замінене іншим: ставати (зіп’ятися) на ноги (набиратися сил), чиста совість (чиста душа), відвести очі (відвести погляд).

За ознакою відтворюваності та усталеністю компонентів виділяють такі мовні одиниці, як прислів’я, приказки, крилаті вислови.

Прислів'я – стійкий, ритмічний за будовою вислів повчального характеру. У ньому зафіксовано практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ: до булави треба голови; сметаною вареників не зіпсуєш; дружній череді і вовк не страшний.

За граматичним оформленням прислів'я співвідноситься з реченням. Основою багатьох прислів’їв є факти: Іван плахту носить, а Настя булаву.

Приказка – стійкий вислів, який образно розкриває певне явище. Приказки позбавлені узагальнювального, повчального характеру і висловлюють незавершену думку: більше щастя, як розуму; хто не працює, той не помиляється; була би шия, а хомут буде.

Крилаті вислови (слова) – стійкі образні вислови, засвоєні з фольклорних або наукових джерел, вислови видатних осіб. Основною їхньою ознакою є зв'язок з літературним джерелом, стійкість і популярність завдяки їхній влучності: мертві сраму не бояться; слово, чому ти не твердая криця (Леся Українка); караюсь, мучусь, але не каюсь (Т. Шевченко).

Джерела фразеології

Джерелами виникнення фразеологізмів української літературної мови є:

- Вислови з античної культури: альфа й омега, самозакоханий Нарцис, обітована земля, Дамоклів меч, Авгієві стайні, троянський кінь, Ахілесова п'ята.
- Переклади видатних людей: Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах (Д. Ібаррурі). Чиста краса, чисте мистецтво (І. Кант). Люди, будьте пильні! (Ю. Фучик).
- Крилаті вислови українських письменників: Убий — не здамся (Леся Українка); Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Панас Мирний); Нехай не забувають люди, що дурень всюди дурнем буде (Л. Глібов); Пам'ять серця (О. Корнійчук); Не називаю її раєм (Т. Шевченко). Неначе цвяшок в серце вбитий (Т. Шевченко). Борітеся — поборете! (Т. Шевченко). Нам треба голосу Тараса (П. Тичина).

- Переклади крилатих висловів зарубіжних письменників: Герой нашого часу (М. Лєрмонтов). Нам спокій тільки сниться (О. Блок). Сміх крізь сльози (М. Гоголь). Бути чи не бути (В. Шекспір). Усі жанри прекрасні, крім нудного (В. Вольтер). Спляча красуня (Ш. Перро). Синій птах (М. Метерлінк). Машина часу (Г. Уеллс).

- Біблійні та євангельські вислови: берегти, як зіницю ока; повертатися на круги своя; прощайте ворогам вашим; маслинова гілка; Мафусаїлів вік; ловці душ; легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому увійти в Царство Небесне; співати Лазаря; книга за сімома печатями; кожний камінь кричить; кари єгипетські, неопалима купина, підставити другу щоку.

Особливості перекладу фразеологізмів

Визначивши джерела виникнення фразеологічних одиниць та їхні основні ознаки, доречно вести мову про основні способи перекладу фразеологічних одиниць: фразеологічним еквівалентом, фразеологічним аналогом, калькуванням, описовим перекладом, контекстуальними замінами.

Найкращим способом перекладу образної фразеології без сумніву є використання відповідного фразеологізму в рідній мові. Застосування цього способу перекладу забезпечує не тільки передачу змісту, але й відтворення образності та експресивності іншомовного виразу.

Фразеологічний еквівалент. Такі образні фразеологічні одиниці в рідній мові, які повністю відповідають по змісту якому-небудь англійському фразеологізму і які базуються на одному з ним образі перекладаються за допомогою еквівалентів (інтернаціональні вирази, які несуть біблійно-міфологічний чи літературний характер). Розглянемо приклади перекладу англомовних фразеологізмів:

An old dog will learn no new tricks. – Старого пса новим фокусам не навчиш.

Фразеологічні аналоги. Кількість образних фразеологічних одиниць, які співпадають за змістом та образністю в англійській та рідній мовах, порівняно невелика. Значно частіше перекладачеві треба використовувати український фразеологізм, аналогічний за змістом, але який базується на іншому образі, наприклад:

1. Absence makes the heart grow fonder. – Відстань посилює почуття.

2. Accidents will happen in the best regulated families. – Нещастя буває і в хороших сім'ях.

Використання відповідного аналогу забезпечує такий же адекватний переклад англійського фразеологізму, як і у випадку існування фразеологічного еквівалента.

Дослівний переклад (калькування) фразеологічних одиниць. Іноді перекладач, намагаючись зберегти образність оригіналу при перекладі фразеологізму, який немає ні еквіваленту, ні аналогу в рідній мові, вдається до дослівної передачі образу в іноземній фразеології. Такий спосіб може бути застосований в тому випадку, якщо в результаті калькування отримаємо вираз, образність якого легко сприймається українським читачем та не створює враження непридатності загальноприйнятим нормам української мови. Іноді при дослівному перекладі англійського фразеологізму використовують вставні слова: як говориться, як кажуть; ніби підкреслюючи цим, що іноземна фраза приведена дослівно. Дослівний переклад не є фразеологічним перекладом, бо він не використовує готові фразеологічні одиниці, які є у мові перекладу, а кожного разу створює новий образний зворот, чужий рідній мові, хоча і зрозумілий:

1. What is sauce for the goose is the sauce for the gander. – Що для гуски приправа, те й для гусака приправа.

2. One swallow does not make a summer. – Одна ластівка не робить літа.

Описовий переклад. Якщо англійський фразеологізм не має в рідній мові еквіваленту або аналогу, а дослівний переклад міг би привести до малозрозумілого буквалізму, перекладачеві необхідно відмовитись від передачі образності та використовувати описовий переклад – з поясненням змісту фразеологічної одиниці за допомогою вільного сполучення слів:

One man's meat is another man's poison. – Про смаки не сперечаються.

Контекстуальні заміни при перекладі полягають в тому, що перекладач намагається знайти таку українську ФО (фразеологічну одиницю), яка хоч і не відповідає за значенням англійському фразеологізму, але з достатньою точністю передає його зміст у цьому конкретному контексті:

1. You can take a horse to the water, but you cannot make him drink. – Силою не будеш милою. // Силою криницю копати – води не пити.

2. You never know what you can do till you try. — Ділу діло вчить. // Навички майстра роблять. // Очі бояться, а руки роблять.

3. Dog does not eat dog. – Собака собаці хвоста не відкусить.

Окрім проблеми розрізнення фразеологізму, перекладач зустрічається з національно-культурними відмінностями між подібними за змістом фразеологічними одиницями у двох різних мовах. Співпадаючи за значенням, фразеологічні одиниці можуть мати різне стилістичне забарвлення, різну образну основу, різну емотивну функцію. У деяких випадках використання фразеологізму у

вихідному тексті будується на використанні можливостей національно-культурного колориту.

Маючи справу із фразеологічними одиницями перекладач повинен не тільки знати обидві мови, але й уміти аналізувати стилістичні та культурно-історичні аспекти вихідного тексту порівняно з можливостями мови, яка перекладається.

За відсутності безпосередніх відповідників вихідний фразеологізм можна перекласти шляхом пошуку аналогічної фразеологічної одиниці, яка має спільне значення з вихідним. При цьому варто пам'ятати про те, що часто схожі за значенням, але різні за формою фразеологічні одиниці у різних мовах мають різне емоційно-асоціативне забарвлення і не завжди взаємозамінні.

Практично єдиним способом повідомити отримувача тексту, який перекладається про наявність у вихідному тексті фразеологізму є перекладацький коментар.

У будь-якому випадку під час роботи із фразеологічними одиницями у вихідному тексті перекладач, окрім власної пам'яті, може покладатися на цілий ряд тлумачних фразеологічних словників.

Отже, існують такі способи перекладу фразеологічних одиниць – переклад фразеологічним еквівалентом, фразеологічним аналогом, описовим перекладом, контекстуальними замінами та калькуванням, але найкращим способом перекладу образної фразеології, без сумніву, є використання відповідного фразеологізму в рідній мові. Застосування цього способу перекладу забезпечує не тільки передачу змісту, але й відтворення образності та експресивності англійського виразу.

3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.

Прислів'я і приказки — чи не найдавніші жанри усної народної творчості. Впродовж багатьох століть вони демонстрували вміння народу відбирати й осмислювати найхарактерніші, найважливіші реалії свого існування: явища природи, працю, побут, родинне й суспільне життя. Саме тому вони ставали основою багатовікового життєвого досвіду, взаємин між людьми та навколишнім світом.

Нині важко визначити, з якого періоду людської історії розпочинається цей різновид народної мудрості.

Очевидно, найдавніші прислів'я та приказки пов'язані з усвідомленням людиною свого місця у навколишньому природному та соціальному середовищі. Набутий досвід передавався з покоління в покоління. При цьому відбувався процес перевірки достовірності висловлених міркувань, процес зіставлення, шліфування та ін.

Численні явища природи залишалися для людей незрозумілими, утаємниченими, а інколи й ворожими. Тому люди вірили в те, що сили природи можна у якийсь спосіб умилостивити, схилити до того, щоб вони не чинили людям зла. На цьому ґрунті з'являлися народні заклинання, замовляння. З віками, коли людина пізнавала природу глибше, такий засіб спілкування, як заклинання і замовляння, втрачав свій сенс, але в мові ці образні вислови залишилися.

У процесі розвитку людської спільноти традиційно встановлювалися певні норми поведінки людини в суспільстві, вироблялися етичні правила, своєрідні

закони моральної поведінки. Вони набували форми влучних афористичних висловів. Джерелами прислів'їв було реальне життя й побут людей. Це яскраві перлини народної мудрості, які не втратили свого сенсу й донині.

І.Я. Франко називав прислів'я та приказки "багатим і важним скарбом… у скарбівні нашої мови… її коштовними перлинами".

Український поет і фольклорист М.Т. Рильський порівнював народне слово з дорогоцінним алмазом, який слід доглядати, шліфувати, "щоб дедалі більше граней у ньому переливалось і виблискувало, відбиваючи все незрівнянне багатство наших днів".

Прислів'я та приказки були й залишаються енциклопедією народного життя. Ми не знайдемо такої ділянки побуту, взаємин між людьми і природним довкіллям, які б не знайшли відображення в народній мудрості.

У прислів'ях народ знаходив підказки на всі випадки життя. Особлива увага приділялась людині, її поведінці у природному та соціальному середовищі.

4. Складні випадки української орфографії.

Орфографія (від грецького orthos – правильний, рівний і grapho – пишу, або правопис) – це система загальноприйнятих правил, які визначають способи передачі мови у писемній формі.

Орфографія вивчає систему правил про способи передачі усного мовлення на письмі, встановлює правила написання слів разом, окремо і через дефіс, правила переносу частини слова з рядка в рядок, вживання м'якого знака й апострофа, написання іншомовних слів і скорочень слів. Отже, використовуючи засоби графіки, орфографія регулює написання слів і їхніх граматичних форм. Саме завдяки орфографії слова і їхні форми набувають єдиного графічного образу.

Орфографія має соціальне значення, оскільки ті, хто користується писемною формою тієї чи іншої мови, повинні однаково, незалежно від особливостей індивідуальної вимови, відображати на письмі слова літературної мови. Правила орфографії загальнообов'язкові, адже однаковість правопису так само, як і однаковість звукового оформлення усного мовлення, сприяє покращенню мовного спілкування. Тому дуже важливо, щоб орфографія була простою, ясною, загальнодоступною для вивчення і вживання.

6. Уживання апострофа і м'якого знака

М'який знак пишеться:

1. У суфіксах -ськ, -зьк, -цьк, -еньк: близький, волинський, донецький, рученька.

2. У дієсловах перед часткою -ся/сь Ь зберігається: будуються/будують, почистться / почисть.

3. У звукосполученнях -льк, -ньк, -ськ, та похідних від них -льч, -льц, -ньч, -сьч, -сьц: лялька – ляльці – ляльчин; ненька – неньці – ненчин.

4. Після букв Д Т З С Ц Л Н наприкінці слова чи складу, якщо ці букви передають м'які звуки: сядь, різьба, вісь.

5. Після Р лише перед О: трьох, забрьоханий, а також у російських прізвищах Зорькін, Горький. Після інших букв та Р в інших випадках м'якого знаку немає: кров, ніч, верф, десятиріч, облич, голуб.

6. Після м’яких приголосних перед О: льон, сьомий, дзьоб.

7. У суфіксах ЕНЬК, ОНЬК, ЕСЕНЬК, ІСІНЬК, ЮСІНЬК: голівонька, рученька, самісінька.

8. у буквосполученнях СЬК, ЗЬК, ЦЬК - учнівський, паризький, юнацький, але ковзкий, боязкий, різкий, в’язкий, плаский, баский (вони не є суфіксами).

9. У суфіксах СЬКІСТЬ, ЗЬКІСТЬ, ЦЬКІСТЬ, СЬКИ, ЗЬКИ, ЦЬКИ: французький, людськість, по-французьки.

10. після Л перед буквами на позначення приголосних (часто перед наступним м’яким): сильний, вітальня, зухвальство, але тарілка – тарілці, білка – білченя (лц, лч походять від лк).

11. Перед м’яким, пом’якшеними й шиплячими лише коли:

- для позначення м’якого Л: їдальня, пальці.

- у непрямих відмінках та у присвійній формі прикметників, якщо Ь є в початковій формі: скринька – у скриньці, кицька – кицьці (але у казці, в землянці, Маланці – тому що у початковій формі немає м’якого знака)

- у дієслівних формах наказового способу: стань, виходьте, станьте.

- у дієсловах на - ться та інших дієслівних формах перед -ся, -сь, якщо Ь є в формі без -ся: обговорюється, станься, звертаються, підводься.

12. У формах родового відмінка множини іменників жіночого роду: пісень, робітниць.

13. У дієслівних формах 3 особи однини та множини дійсного способу: стоїть, спить, стоять, думають.

14. у буквосполученнях НЬЧ, ЛЬЧ, що походять від ЛЬК, НЬК: неньці, доньчин, Юльчик.

В іншомовних словах пишеться:

1) після д, т, з, с, л, н перед я, ю, є, ї, які позначають 2 звуки – й+голосний: портьєра, монпансьє, Мольєр, мільйон, павільйон, компаньйон, браконьєр, ательє, пасьянс, Таганька, Лавуазьє, Люсьєн, Дьяков, Третьяков, Касьянов, асфальт, Ананьїн але увертюра, малярія, нюанс, дюна (я, ю позначають а, у), Бйорнсон, Ж’єн, Х’юстон, бар’єр;

2) після Л,Н перед Йо: мільйон, компаньйон, каньйон;

3) відповідно до вимови після Л, Н перед літрами на позначення приголосних, а також у кінці слова: мольберт, Тянь-Шань (але алхімія, балкон), гриль, герань (але акрил, шаблон).

Не пишеться:

1) після губних Б П В М Ф та шиплячих Ж Ч Ш ДЖ: дріб, ніж, пишеш;

2) після Р у кінці складу і слова: Харків, звір, гіркий, але Горький, Зорькін;

3) після Н перед Ж Ч Ш ДЖ і суфіксами СТВ, СЬК: інженер, цвірінчати, велетенський, менший, кінчик, тонший але неньчин (ненька), бриньчати (бренькіт), тьмяний, різьбяр, няньчити;

4) між приголосними, якщо попередній приголосний пом’якшується під впливом наступного м’якого звука: сонця, пісня, кінця;

Зверніть увагу! Не всі звуки можуть бути м’якими. Фонологія української мови розрізняє такі приголосні звуки, які можуть лише пом’якшуватися під впливом сусідніх голосних і, а також а, у, е, які позначаються буквами я, ю, є:

губні: б, п, в, м, ф
шиплячі: ж, ч, ш, дж
задньоязикові: ґ, к, х
глотковий: г

Відповідно, звуки, які межують із пом'якшеними губними, шиплячими, задньоязиковими і глотковим, не будуть зазнавати м'якшення: квітень, свято.

5) між літерами, що позначають подовжені м'які приголосні: суддя, маззю, весілля;

6) після літер, що позначають м'які приголосні, крім л, якщо за ними йдуть інші букви на позначення м'яких приголосних: радість, пізній, пісня;

7) у буквосполученнях лц, нц, лч, нч, які походять від лк, нк: рибалчин, матінчин, матінці;

8) в українських власних назвах: Уляна, Омелян, Севастян, Тетяна Наталя, Касян, Дяченко, Третяк.

Складні випадки вживання великої літери

1. З великої літери пишуться:

а) імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська людей: Григорій Савович Сковорода, Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь), Гулак-Артемовський, Нестор Літописець, Шекспір, Джек Лондон, але: донжуан, меценат, юда (загальні назви);

б) назви божеств і міфічних істот: Бог, Господь, Ісус Христос, син Божий, Божа Мати (Матір), Богородиця, Святий Дух, Будда, Перун, Ярило, Кий, Либідь, Зевс, але: мавка, русалка, фея (родові назви міфічних істот);

в) клички свійських тварин, назви дійових осіб у художніх творах: Рябко, Зірка, Мурчик; Сорока, Орел (персонажі байки Г.Сковороди), Дід Мороз, Снігуронька, Баба Яга (персонажі окремої казки);

г) назви найвищих державних українських і міжнародних установ і посад, назви груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Співдружність незалежних Держав, Рада Безпеки, Організація Об'єднаних Націй, Президент України, Генерал-губернатор Канади, Голова Меджлісу Казахстану. Якщо назва посади утворена поєднанням прикметника з іменником, з великої літери пишеться тільки перше слово: Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН;

ґ) назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць (усі слова), автономних областей та округів, країв, областей, районів (тільки перше слово): Республіка Польща, Королівство Бельгія, Князівство Монако, Лівобережна Україна, Львівська область, Черкащина, а також Батьківщина (вітчизна), але: батьківщина (спадщина);

д) назви вулиць, проспектів, майданів, парків, залізничних, морських і под. шляхів, крім родових позначень: вулиця Академіка Булаховського, проспект Перемоги, площа свободи, Київська автострада, Південно-Західна залізниця;

е) астрономічні назви, крім родових позначень, назви сортів рослин у спеціальній літературі: Чумацький Шлях, сузір'я Великого Пса, комета Галлея, планета Юпітер, туманність Андромеди, Тунгуський метеорит; Антонівка, Білий налив, Угорка, але: антонівка, білий налив, угорка (у загальному вжитку);

є) географічні назви, крім родових позначень (слів море, острів, півострів, гора, озеро й под.): Коралове море, острів святої Єлени, Чукотський півострів, гора Монах, Цейська ущелина, Кавказький хребет, Прикаспійська низовина, мис Доброї Надії, Чудське озеро, Бенгальська затока, місто Біла Церква, Біловезька Пуща (заповідник), Булонський Ліс (парк).

2. З великої літери пишеться тільки перше слово:

а) у назвах державних, партійних, громадських установ і організацій, міністерств України та інших держав, а також найважливіших документів: Збройні сили України, Національна гвардія України, Національний банк України, Міністерство освіти і науки України, Всесвітній конгрес прихильників миру; Акт проголошення незалежності України, Декларація прав людини;

б) у назвах установ місцевого значення: Запорізький міський відділ народної освіти, Виконавчий комітет Київської обласної ради народних депутатів;

в) у повних назвах заводів, виробничих об'єднань, підприємств, наукових і навчальних закладів, кінотеатрів, парків, клубів і т. ін. (символічна назва в лапках теж з великої літери): Київський завод «Арсенал», Запорізька атомна електростанція, Донбаський гірничо-металургійний інститут, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Книжкова палата, Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка, Київський Будинок мод;

г) у назвах художніх творів, наукових праць, газет, журналів (назва береться в лапки): роман «Вир», фільм «Білий птах із чорною відзнакою», журнал «Дивослово», але: Біблія, Євангеліє, Часослов, Псалтир, Коран (без лапок);

ґ) у назвах пам'яток архітектури, храмів, історичних епох, подій, знаменитих дат, а також релігійних свят і постів: Києво-Печерська лавра, Покровський собор, Ренесанс, День Незалежності України, Новий рік, Різдво, Масниця, Великий піст, Благовіщення, Великдень, Вознесіння, Трійця;

д) у назвах орденів, відзнак: орден Княгині Ольги, орден Почесного легіону, орден Пошани, медаль «За заслуги».

3. З великої літери пишуться прикметники, утворені від власних особових імен:

а) за допомогою присвійних суфіксів -ів, -їв, -ов, -ев, -ин, -їн: Франкова проза, Шевченків щоденник, Лесині вірші, Іринині мрії, (але: гордіїв вузол, петрів батіг (рослина), піфагорова теорема, бертолетова сіль (фразеологічні сполучення, наукові терміни);

б) за допомогою суфіксів -івськ, -евськ, -инськ, -інськ у значенні «імені, пам'яті когось»: Шевченківська премія, Гоголівський музей, Пушкінська конференція, але: шевченківська поезія, гоголівські герої, пушкінська проза.

4. З великої літери пишуться скорочені назви одиничних установ, організацій: Євросоюз, Міноборони, Укрпрофрада, але: педінститут, держадміністрація, міськрада (родові поняття).

5. Великими літерами пишуться абревіатури, утворені з початкових букв власних і загальних імен: МОЗУ, СНД, АЕС, НХЛ, ТЮГ, КВК, але: вуз, рагс.

Зверніть увагу!

Назви посад, звань, учених ступенів, титулів тощо пишуться з малої літери: народний артист України, міністр, декан, президент Академії наук України, академік, професор, доктор наук, кандидат наук, член-кореспондент, князь, король, граф, принц.

5. Історія національних чергувань звуків.

Чергування приголосних.

Чергування приголосних відбувається при словозміні та словотворенні:

г//ж//з' (нога – ніжка – у нозі)

к//ч//ц' (рука – ручка – у руці)

х//ш//с' (вухо – вушко – у вусі)

Це чергування важливе також при творенні прикметників від іменників:

Галич – галицький;

Калуш – калуський;

Батіг – батозький.

Чергування голосних:

1) о, е//і. Національне чергування, властиве тільки українській мові, яке виникло на місці давніх О та Е у новоутворених закритих складах: осені – осінь, бджоли – бджілка;

2) о, е//ø (фонемний нуль). Це чергування належить до найдавніших і властиве усім східнослов'янським мовам. Воно виникло на місці давніх Ь (єр) – Е, Ъ (йор) – О у сильній (наголошеній) позиції (у слабкій позиції вони у XII столітті остаточно занепали): садок – садка; день – дня. Пор.: САДЪКЪ – САДЪКА; ДЬНЬ – ДЬНЯ;

3) е//о після шиплячих та /й/. У давній українській мові усі шиплячі, як і /й/, були м'якими. Тому після них ніколи не було Ъ, яка завжди позначала твердість попереднього приголосного, натомість на позначення м'якості попереднього приголосного вживалась літера Ь. Оскільки в сильній позиції Ь переходила в Е, а Ъ – в О, то можемо простежити чергування е//о після переходу шиплячих у тверді приголосні у словах: четвірка – чотири, лієчка – лійок.

4) и//о, и//е у фонемосполуках -ри-, -ли-. Ці сполуки у словах стоять між приголосними в ненаголошеному складі; в російській мові їм відповідають

фонемосполуки -ро-, -ло-, -ре-, -ле-. В українській мові таких слів доволі мало: кривавий – кров, бриніти – бренькіт.

До найдавніших чергувань голосних фонем на основі довгих і коротких голосних у старослов'янській мові належать:

5) е//о: нести – носити, брести – бродити, мелю – молоти і под.;
6) і//а: лізти – лазити, сісти – садити;
7) о//а: схопити – хапати, скочити – скакати;
8) е//і: пекти – випікати, наректи – нарікати.

Тема 9. Національні традиції сучасної української морфології. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації

1. Українська морфологія.

Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, що охоплює лексико-граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці – власне морфеми, аналітичні морфеми, слова-морфеми для вираження морфологічних та синтаксичних значень. Морфологія – це вчення про граматику слова, про його лексико-граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про власне морфеми, аналітичні морфеми, слова-морфеми для вираження морфологічних та синтаксичних значень.

Класифікація частин мови

В традиційній граматиці української мови виділяють десять частин мови. З них 6 самостійних, 3 – службові і вигук, який не входить ні до самостійних, ні до службових.

Самостійні частини мови можемо згрупувати на іменні і дієслівні. Іменники й дієслова виникли в мові першими і традиційно становлять граматичну основу речень, оскільки повність висловлюють завершену думку. В такому реченні розповідається, хто і що робить без додаткової інформації. Тому інші частини мови об'єднуються навколо них. Наприклад, *Україна переможе!*

До іменних частин мови належать іменник (назва предмета), прикметник (назва ознаки предмета), числівник (назва кількості предмета) і займенник (вказує на все вищезазначене, але не називає його і замінює іменники, прикметники і числівники).

До дієслівних частин мови належать дієслово (дія предмета) і прислівник (ознака дії предмета).

Службові частини мови включають прийменник, сполучник і частку. Вони служать для зв'язку слів у реченні (прийменники), зв'язку частин складного речення й однорідних членів речення (сполучники) й для вираження заперечення, форми умовного чи наказового способу (частка).

2. Використання граматичних категорій іменника в сучасній українській літературній мові.

Іменник має такі граматичні категорії: рід, число, відмінок.

Категорія роду іменників є синтаксично незалежною, на відміну від категорії роду прикметників, числівників, займенників, дієприкметників та дієслів, з якими іменники входять в синтаксичні зв'язки. Граматична категорія роду як самостійна властива лише іменникам. В українській мові всі іменники, що вживаються в однині, мають постійне значення роду: чоловічого, жіночого, середнього. Граматичний рід виник на основі первісних категорій живих і неживих істот ще на загальноєвропейському ґрунті. З категорії живих істот виділилися два роди – чоловічий та жіночий, що стосувалися відповідних статей істот, а потім поширилися на інші назви. До іменників чоловічого роду належать ті іменики, які здебільшого мають в називному відмінку однини нульове закінчення (дуб -, герой -), рідше – -о, -а (Микол -а, дядьк -о). Також рід іменника ми можемо визначити, співвідносячи його із займенниками він, вона, воно, цей, ця, це: *ліс (він, цей)*. З іменниками чоловічого роду, звісно, співвідносяться займенники *він, цей*. До іменників жіночого роду належать ті іменники, які здебільшого мають в називному відмінку однини закінчення - а, рідше - нульове закінчення: *лип - а, земл' - а, совіст' -, ніч -, тін' -*. З іменниками жіночого роду співвідносяться займенники *вона, ця*. До іменників середнього роду належать іменники, які в називному відмінку однини мають закінчення -о, -е, -а: по'л-е, о'зер-о, тел'-а', курч-а', пле'мj-а. Іменники середнього роду, що означають назви молодих істот і мають в називному відмінку однини закінчення -а (-я), в непрямих відмінках однини та множини, а також в називному відмінку множини приймають суфікс -ат (-ят) (хлопча, цуценя, горобеня), разом з іменниками середнього роду на -а (-я) та суфіксом -ен (ім'я, сі'м'я, плем'я, вим'я) становлять окремий тип відмінювання - IV відміну. З іменниками середнього роду співввідносяться займенники воно, це: озеро (воно, це), котеня (воно, це). Також у похідних іменників на рід може вказувати суфікс (це здебільшого стосується назв молодих істот): заєць - зайч-ен-ят-к-о, лис - лис-ен-я. Проте чимало таких назв утворюються суплетивно: кінь - лоша, свиня - порося, собака - собача, собаченя і щеня, корова - теля та ін. Окрім того, що значення середнього роду набувають назви малих щодо віку істот різної статі, а також назви конкретних предметів, явищ, понять, значення середнього роду набувають слова, що переходять в іменники з різних частин мови (субстантиви), але не мають родових ознак: *дзвінке "ку-ку", моє "Я", піднесене "слава"*. В українській мові рід іменників може вживатися в одній і тій же самій формі зі значенням кількох родів: чоловічого й жіночого, чоловічого й середнього, жіночого й середнього, чоловічого, жіночого і середнього. Ці іменники спільного роду переважно емоційно забарвлені, називають істоту чи певну особу і вказують на ознаку, притаманну цій істоті (особі). Найбільшу групу становлять

іменники зі значенням чоловічого і жіночого роду: бідолаха, волоцюга, гуляка, заволока, заїка, ненажера, падлюка, псюка, собака, скотина, єхидна, заброда, замурза, підлиза, нездара, потвора, нероба, нехлюя, нікчема, роззява, а також сусіда, слуга, сирота, листоноша та ін. Такі іменики набувають рід тієї особи чи істоти, яку вони означають. На рід таких іменників вказує контекст (граматичний зв'язок у реченні із залежними від них словами - означеннями, присудками - дієсловами минулого часу, умовного способу): А дівчина-сиротина у наймах марніє... Заспіває та й згадає, що він сиротина... Отакий-то мій Ярема, сирота убогий! (Т.Г.Шевченко). Інколи граматична форма буває настільки впливова, що в деяких випадках означення-прикметник узгоджується з іменником в жіночому роді, а дієслово-присудок виступає в чоловічому роді під впливом семантики: Чи правда, що тая гординя та в тебе закохався?(М.Вовчок). Залежно від змісту спільного значеннння роду набувають деякі прізвища: наприклад на -ко, -чук: Москаленко, Шевченко, Демчук, Ковальчук. Характерним для даних прізвищ є те, що вони відмінюються за відмінками, коли набувають значення чоловічого роду і є незмінюваними у тих випадках, коли мають значення жіночого роду: Петр-о Коваленк-о - Петр-а Коваленк-а - Петр-у (Петр-ові) Коваленк-у (Коваленк-ові) та Марій-а Коваленко - Марій-і Коваленко - Марій-у Коваленко. Спільного значення роду набувають і вже раніше згадувані нами іменники типу директор, економіст, декан, кандидат, доцент та ін. Жіночий рід граматично виявляється в подібних іменниках досить своєрідно: прикметники узгоджуються з формою іменника, а дієслова (чи предикативні сполуки) - зі змістом цього іменника: Наш викладач відповіла на наші запитання. Спільного – чоловічого й середнього або жіночого і середнього роду – є іменники на -о, що означають негативні якості особи: дівчисько (така, таке), хлопчисько (такий, таке), бабисько (така, таке), ледащо (таке, така, такий), базікало (таке, така, такий) та ін.: Характерним для подібних іменників є така річ: іменники середнього роду стосуються осіб обох статей – чоловічої і жіночої, а іменники чоловічого чи жіночого позначають лише відповідні особи чоловічої чи жіночої статей: базікало, ледащо і под., напр.: "Оте бісове ледащо і до церкви не сходить в неділю, а йде в шинок!" (І.Нечуй-Левицький). Спільного роду – чоловічого і середнього та жіночого і середнього – є іменники, утворені від назв чоловічого або жіночого роду за допомогою суфікса -ищ- на позначення згрубілості: ведмедище, носище, морозище, парубище (такий, таке) і ручище, дівчище, бабище, коровище (така, таке). Цікаво, що іменники спільного (чоловічого і середнього) роду мають спільну парадигму відмінювання, а іменники спільного (жіночого і середнього) роду мають різні відмінкові парадигми: якщо має значення жіночого роду, то відмінюється як іменник І-ої відміни (бабище, бабищі, бабищі, бабищу, бабищею, (на) бабищі), а якщо має значення середнього роду, то відмінюється як іменник ІІ-ої відміни (бабище, бабища, бабищу, бабищу, бабищем, (на) бабищі.). Також іменники спільного роду

можуть утворюватися від назв чоловічого або жіночого роду за допомогою інших суфіксів зі значенням згрубілості, збільшеності: -ук- (-юк-), -уч- (-юч-), -уг- (-юг-) - иськ- та ін.: вітрюга, свинюка, хлопчисько.

Відмінювані абревіатури, утворені поєднанням початкової частини слова (чи частин слова) з повною формою іменника, зберігають значення оду відповідного іменника: *довгоочікувана зарплата, студентська профспілка, міська санепідемстанція, столичний педуніверситет*.

Відмінювані абревіатури, що утворюються з початкових звукосполучень або звуків кількох слів, а також ті, що утворюються поєднанням початкових частин слів, значення чоловічого роду набувають за зовнішньою подібністю до іменників II-ої відміни на приголосний: *Ковельський ліспромгосп, районний військоммат, Центральний рацс, найкращий вуз, занедбаний колгосп*.

Невідмінювані абревіатури, утворені поєднанням початкової частини першого слова повної назви з формою непрямого відмінка другого слова, мають рід першого складового елемента: нечесний завскладом, суворий комроти, веселий помкомвзводу.

Рід інших невідмінюваних абревіатур визначається за родом іменника, який входить до абревіатури в називному відмінку однини: міський райвно (відділ - чол.рід), важлива НТР (революція - жін.рід). Проте тут можуть бути і винятки: НАТО повідомило - середній рід (набуто за зовнішньою подібністю до іменників середнього роду). До речі, це запозичена абревіатура - НАТО (NATO - North Atlantic Treaty Organization - з англ. Північно-атлантична договірна організація). Подібно до цього набувають рід і такі абревіатури як ЮНЕСКО, ООН, ЄЕС.

При визначенні роду незмінюваних іменників треба мати на увазі, що:

- серед іншомовних слів назви осіб набувають рід відповідно до статі: ця леді, цей аташе, випещений денді;
- назви тварин мають чоловічий рід: австралійський кенгуру, домашній шимпанзе, шотландський поні;
- назви неістот належать переважно до середнього роду: бюро, жюрі, кіно, меню, рагу, кашне, пенсне;
- власні назви зберігають рід загальних назв: Екзюпері (письменник), Жорж Санд (письменниця), Юманіте (газета), велике Тбілісі (місто), знамените Онтаріо (озеро), мутна Огайо (річка) і Огайо (штат) прийняв гостей.

Категорія числа

Категорія числа узагальнено відображає кількісні відношення предметів, позначуваних іменниками. Словозмінна категорія числа реалізується в українській мові у протиставленні двох рядів форм - однини і множини. Ці форми становлять дві іменникові парадигми. Одиниці типу книга - книги, стіл - столи, подія - події

функціонують не як окремі слова, а як форми одного й того ж слова, виражені за допомогою закінчень, які одночасно виступають і показниками відмінкових значень.

У своєму типовому вираженні форми однини й множини поширюються на ті іменники, які виступають назвами обчислюваних предметів, явищ або подій. Однина означає, що названий предмет мислиться як один з якогось класу однорідних предметів. Множина вказує на два, три і більше (аж до нескінченності) однорідних предметів.

За давньоруської доби існувала ще й третя форма числа в іменників - двоїна. У процесі розвитку української мови ця форма відмерла; залишки її маємо в словах очі, плечі (але тепер вона вже має значення множини).

Граматичні ознаки категорії числа іменників характеризуються:

наявністю відмінкових форм, властивих окремо для однини і множини: рік-а, рік-и і т.д. - рік-и, рік; сел-о, сел-а - сел-а, сіл; тел-я, телят-и - телят-а, телят. Морфологічними показниками у цьому випадку служать відповідні відмінкові закінчення;

відповідними синтаксичними зв'язками іменників з іншими словами в реченні: зелена трава, зеленої трави - зелені трави, зелених трав; учень працює - учні працюють;

специфічними засобами словотвору: киянин - кияни; небо - небеса; курча - курчата;

наголосом: пшениця, пшениці - пшениці; верба, верби - верби; море, моря – моря.

Найбільшу за обсягом групу становлять іменники, що вживаються як в однині, так і в множині. До цієї групи належать назви осіб, предметів, явищ, що піддаються лічбі: мати - матері; дерево - дерева; тінь - тіні. Такі іменники означають предмети, що сприймаються роздільно. Вони поєднуються з кількісними числівниками: три олівці, сім лелек.

Іноді форма однини може набувати узагальнено-збірного значення і позначати сукупність предметів: З наближеням весни день поступово стає більшим; У поліських лісах росте ялина, сосна, осика, береза, вільха.

Інколи іменники, хоч і мають множину, проте не означають двох чи більше предметів, що мисляться рздільно, наприклад: небо і небеса, час і часи та деякі інші. У цих випадках, власне, немає відмінності в значенні між одниною і множиною.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається тільки синтаксично і визначається за допомогою контексту: *В одному купе сиділо троє дівчат; З усіх купе виходили люди*.

Категорія відмінка

Категорія відмінка іменника служить для вираження відношень іменника до інших слів у реченні. Ця категорія є суто граматичною (відмінкові форми виступають засобами зв'язку іменників з іншими словами).

У сучасній українській мові категорію відмінка іменника складають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Відмінок - граматична форма іменника, якою виражається те чи інше відношення (суб'єктне, об'єктне, означальне, обставинне) іменника до інших слів у словосполученні і реченні. Кожне з цих відношень і становить граматичне значення відмінкової форми.

Називний відмінок називається прямим, усі інші – непрямими.

Усі непрямі відмінки, окрім називного та кличного, можуть вживатися з прийменником. Місцевий відмінок вживається тільки з прийменником.

Не змінюються за відмінками:

- іншомовні слова з кінцевим голосним: Декларуа, меню, кіно, але пальто, пальта;
- жіночі прізвища на приголосний та -о: Ковальчук, Шевченко;
- російські прізвища на -ово, -аго, -их: Дурново, Живаго, Черних;
- абревіатури: НТР,але вузу, ЛАЗом;
- складноскорочені слова типу завскладу, замдекана.

Відмінкові форми виражаються за допомогою:

- закінчень (ластівк-а, ластівк-у);
- закінчень і прийменників (до ластівк-и, на ластівц-і);
- синтаксичних зв'язків з іншими словами (чисте купе - бачу купе - милуюся купе).

3. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

Якщо поряд із географічною назвою стоїть означуване слово, то географічна назва вживається у називному відмінку:

Я проживаю у місті Вінниця – я проживаю у Вінниці;

Вийшли на станції Хрещатик – вийшли на Хрещатику;

За селищем міського типу Стрижавка – за Стрижавкою;

Народився в селі Писарівка – народився в Писарівці;

Зупинилися табором на горі Говерла – зупинилися табором на Говерлі.

Не узгоджуються також:

1) перша частина складних географічних назв при творенні прикметникових форм: *Кам'янець-Подільський – Кам'янець-Подільського району*;
2) якщо друга частина є числівником: *Знам'янка Друга – Знам'янкодругий*;
3) друга частина є іменником: *Кривий Ріг – Криворізький*;

складні географічні назви, які мають у своєму складі прийменники: *Франкфурт-на-Майні – Франкфуртський-на-Майні*.

Багато народів світу вірили в магічну силу імені, його нерозривний зв'язок з людиною, яку воно називає.

Вірили в це і давні слов'яни. Тому часто нарікали дітей назвами звірів — Вовк, Ведмідь, Зубр, вважаючи, що такі імена відлякуватимуть злих духів.

Дитину могли назвати й негарним ім'ям (Некрас, Поганка, Нехорош, Мал, Крив), сподіваючись, що воно не сподобається нечистій силі і вона залишить дитину в спокої.

Деякі давньослов'янські язичницькі вірування і забобони, пов'язані з вибором імені для дитини, збереглися до нового часу. Так, видатний сербський філолог Вук Караджич в укладеному ним «Сербському словнику…» 1818 р. під словом вук (вовк) написав: «Коли у якої-небудь жінки діти довго не живуть, тоді дитині дають ім'я Вук — вовк (щоб відьми не могли її звести з світу і тому й мені дали таке ім'я)».

Велике поширення в Давній Русі мали двоосновні слов'янські імена з другим компонентом -волод, -мир, -слав, -полк, -гост, -жир і под.: Всеволод, Володимир, Житомир, Боримир, Творимир, Брячислав, Мстислав, Ростислав, Ярослав, Ярополк, Святополк, Доброгост, Мутижир і т. п.

У кінці IX ст., коли Київська Русь прийняла християнство, на зміну давньоруським найменням прийшли християнські імена грецького, латинського і староєврейського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Але давньоруські імена ще тривалий час продовжували побутувати паралельно з новими християнськими іменами.

Так, великий київський князь Володимир, який запровадив на Русі християнство, одержав при хрещенні ім'я Василій, а його син Ярослав Мудрий звався церковним ім'ям Юрій. Проте літописці іменують обох князів лише своїми, слов'янськими іменами. І не тільки в X ст., а й пізніше, у XI і XII ст., особи князівського дому мали по два імені — при хрещенні дитина одержувала церковне ім'я, але одночасно вона нарікалась давньоруським, так званим «мирським», іменем.

У староукраїнській мові поширеним було також усічення основи імені, скорочення його до початкового складу: Хведь, Клим, Юр замість Хведор, Климент, Юрій.

Великою варіативністю у творенні похідних від особових власних імен характеризуються деякі говори сучасної української мови.

Наприклад, на Закарпатті жіноче ім'я Ганна має понад 70 розмовних варіантів: Аннуся, Ануша, Аннушка, Ангорка, Анниско, Аннище, Аннуца, Андя, Анніка, Ганя, Ганька, Ганиско, Ганьча, Ганьчуша, Нйзя, Нйця, Онйзя, Онуша тощо. Ім'я Микола побутує на цій же території у таких формах: Миколав, Миколай, Миколайко,

Миколаїк, Миколайцьо, Микула, Микулик, Микульцьо, Никола, Никора, Никбцьо, Коця, Кбцьо та ряд інших.

За народною традицією, сучасний словник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник і Н. П. Дзятківської подає імена Кость, Олекса, Гнат, Панас, Наталка, Одарка та інші як рівноправні офіційні варіанти поряд з іменами Костянтин, Олексій, Ігнат (Ігнатій), Опанас (Афанасій), Наталія, Дарина та інші.

Розмовні форми імен лишаються основним джерелом поповнення офіційного іменника і в наш час. Так, до недавнього часу ім'я Леся вживалося лише як пестлива форма повних імен Лариса, Олександра, Олена, але, за вимогами батьків, які хотіли записати ім'я дочки в документах саме в такій формі, ім'я Леся набуло прав повного імені.

У згадуваному вище словнику-довіднику ім'я Леся винесено в реєстр з такою позначкою: «скороч. варіант від ряду імен (Лариса, Олександра та ін.), який все частіше фіксують як документальне ім'я на честь української поетеси Лесі Українки».

Статусу офіційного набуло в наш час і ймення Олеся, а також паралельні форми чоловічого імені — Олесь, Лесь, що раніше побутували лише як здрібніло-пестливі варіанти повного імені Олександр. На усталення цих імен у ролі офіційних великий вплив мали літературні наймення видатних українських письменників і діячів культури, таких як Лесь Мартович (документальне ім'я та ім'я по батькові Олекса Семенович), Лесь Курбас (Олександр Степанович), Олесь Гончар (Олександр Терентійович).

Які ж імена були найпоширенішими серед наших прадідів?

Львівський мовознавець Р. І. Осташ провів дослідження відомих козацьких «Реєстрів», складених після Зборівської угоди 1649 р. і виданих О. Бодянським у 1875 р. «Реєстри» зберігають імена й прізвища (правильніше, «прізвищеві назви», оскільки «прізвище» в сучасному розумінні цього слова — явище пізнішого часу) понад 40 тисяч козаків з Наддніпрянської України.

За підрахунками Р. І. Осташа, у «Реєстрах» зафіксовано близько 200 імен. Основне навантаження припадає на 120. За частотою вживання вони розподіляються у такій послідовності. Першість належить двом іменам—Іван (11 % від загальної кількості імен), Василь — 6 %. Далі йде 9 імен, кожне з яких має частотність 2—3 %. Це Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яків, Олексій, Фесько (похідне від Феодосій).

Близько 1 % набрали імена: Гаврило, Данило, Ігнат, Роман, Савка, Дмитро, Максим, Мартин; 0,5 % — Кондрат, Левко, Лук'ян, Марко, Матвій, Микита, Остап, Павел, Пилип, Юрко, Ярема, Яcько (похідне від Яків).

Взагалі, у дореволюційний період обряд наречення новонародженого належав церкві. Під час церковного обряду хрещення піп обирав із святців, календарного

церковного списку святих, ім'я для новонародженого. Процес наречення дитини не був лише формальним ритуалом, він розглядався як духовне прилучення людини через ім'я до релігії.

Ім'я в християнській релігійній традиції виконувало сакральну функцію. Святий, ім'ям якого було наречено дитину, вважався її духовним охоронцем, небесним заступником. У церковних календарях вказувалась і етимологія кожного імені, тому значення їх було загальновідомим.

У православних святцях, на відміну від католицьких, на кожен день року припадає, як правило, поминання кількох святих, отже піп мав можливість вибору імені з-поміж кількох. Деякі імена згадувались у святцях неодноразово, іноді понад 10 разів (ім'я Іван поминалось 79 днів на рік, лише в січні були дні Іоанна Предтечі, Іоанна Кушника, Іоанна Златоуста тощо), інші ж були рідкісними, екзотичними.

Згадаймо в цьому зв'язку історію наречення героїні повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на ЇЇ неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

Внаслідок протистояння православної та греко-католицької церков з'явилося багато біблійних, переважно старозавітних, імен типу Авраам, Веньямін, Герасим, Давид, Дамнян, Инокентій, Єлисей, Иов, Лазарь, Макарій, Назарій, Пантелеймон, Парфеній, Саватій, Самуїл, Серафим, Соломон, Філімбн, Версавія, Гликерія, Діонісія, Єфросінія, Макрина, Рахйля, Ребека, Соломія, Таїса, та ряд інших.

Після Жовтневого перевороту було ліквідовано церковний список і введено свободу вибору імені. У 20-х роках іменник значно розширився й оновився.

Оновлювання здійснювалося за рахунок запозичення західноєвропейських імен, як: Альберт, Артур, Едуард, Еміль, Роберт, Альбіна, Гертруда, Елла, Елеонора, Ельвіра, Емілія, Емма, Жанна та ін.; повернення давніх імен Олег, Ігор, Вячеслав; створення нових, зокрема абревіатур: Владлен (з рос. Владимир Ленин), Кім «Комуністичний Інтернаціонал молоді»; Рем — «революція, електрифікація, машинобудування», Ревмира — (рос. революция мировая), Пятвчет— (рос. пятилетка в четыре года) та ін.

У нових іменах знайшли відбиття революційні події, атрибутика революції, настрої масового ентузіазму, сподівань на швидку індустріалізацію країни. Дітей називали такими іменами, як: Революція, Інтернаціонал, Авангард, Геній, Граніт, Іскра, Май, Майя, Воля, Титан, Зоря, Індустрія, Електростанція, Енергія, Електрифікація, Мартен, Трактор і т. п.

Щоправда, побутування таких імен не набуло масового характеру, більшість з них не витримала перевірки часом і вже в 30-х роках вони почали щезати. Лишились

у вжитку лише деякі з новостворених імен, такі як Вілен, Владлен, Октябрина, Майя та деякі інші. Значно суттєвішими виявилися малопомітні в той час глибинні масові процеси, які відбувались у вживанні імен і які призвели до значної перебудови старого іменника.

Уже в 30-ті роки у містах вийшли на перше місце за частотою вживання імена Володимир, Юрій, Ніна, Валентина, Галина, тоді як популярні до революції Іван, Василь, Ганна, Марія з'являлися рідше. У селах цей процес протікав повільніше, але й там у 30-х роках першість зайняли жіночі імена Валентина, Ніна, Галина, Тамара, залишивши далеко позаду Ганну, Марію і Євдокію.

Отже, цілком добровільно обираючи ім'я для дитини, ми, не усвідомлюючи цього, підкоряємось певному колективному смакові, моді на імена, примхи якої не завжди вдається встановити.

Останнім часом набуло поширення таке явище як стандартизація. Вона охопила не лише повні форми імен, а й пестливі, на які здавна був багатий наш народ.

Петра кличемо лише Петею, начебто не називали його наші матері Петриком, Петрусем, Петрунею, Юрка, Юрася, Юрасика називаємо лише Юрою, Мишка, Михайлика, Михася—Мишею. Забули й Наталку, Оленку, Ганнусю, Василька, як і загалом більшість таких природних для української мови здрібнілих форм на -ко: Андрійко, Вітько, Сашко, Сергійко, Володько, Миколко і под. А здавалося б, мали поважати цей суфікс, адже саме він утворив найпоширеніший тип наших прізвищ на -ко і -енко, який став своєрідною візитівкою українця.

Українські прізвища

Сучасне прізвище, як і повне офіційне найменування людини, що складається з імені, імені по батькові та прізвища,— явище нового часу. У минулі віки єдиних, введених державою норм ідентифікації особи не існувало і в адміністративно-юридичній практиці для позначення людини використовували різноманітні мовні засоби.

Вживались одночленні наймення, виражені індивідуальним ім'ям, патронімом або відтопонімічною назвою (Богдашко, Миклич, Охлоповський), двочленні, що найчастіше складались із християнського імені і патроніма або прізвиська (Гришко Шульжич, Маско Микитеня), тричленні, виражені християнським іменем, патронімом і прізвиськом (Максим Харитонович Гаркавий, Лука Григорович Губа) і описові назви (Тимко з Тернополя, Гаврило Маслов зять, Миско трубач пана Черленковского).

Формула іменування значною мірою залежала від характеру документа. Найточнішої ідентифікації особи вимагали різного роду юридичні акти — про наслідування майна, дарчі, купчі, розмежувальні грамоти і т. п., тому в цих документах формула іменування людей нерідко була розгорнутою і включала, крім

імені, назви за батьком або прізвиська, ще ряд уточнюючих відомостей — про стан, професію, місце проживання, стосунок до інших родичів тощо.

Додаткові до індивідуального імені особові назви, зафіксовані в староукраїнських пам'ятках, ще не можна вважати прізвищами в сучасному розумінні цього слова. Вони не мали головної ознаки сучасного прізвища — не були спадковими найменуваннями, які у єдиній незмінній формі переходили від батька до сина.

Процес виникнення і усталення прізвищ як окремого класу спадкових найменувань людей охоплює великий проміжок часу. Найраніше спадкові родові назви виникли в середовищі вищих верств феодального суспільства — князів, магнатів, власників земельних володінь і маєтків. Уже джерела XVI ст. фіксують такі князівські найменування, як Андрей Михайловича Сангушковичь Каширский. Другу частину цих наймень дослідники кваліфікують як родову прізвищеву назву, тобто вона позначала Андрія Михайловича з роду Сангушковичів каширських.

Поширеним типом спадкових іменувань князівських і шляхетських родів були найменння, що утворювались від назв населених пунктів за допомогою суфіксів -ський, -цькнй, -зький. Є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на -ський, -цький, -зький, особливо у XIV—XVI ст., у більшості випадків – це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження.

Спадкові прізвищеві назви на -ський, похідні від назв населених пунктів, відомі всім слов'янським народам, але особливого поширення набули в Польщі. У середньовічному Королівстві Польському прізвищеві назви на -скі, -цькі були ознакою шляхетного походження і протиставлялись міщанським і «хлопським» особовим найменуванням. Польська аристократія навіть вимагала від уряду офіційної заборони іменуватись прізвищами цього типу нешляхтичам.

Соціальне маркованим у минулі епохи був ще один словотвірний тип найменувань, що згодом закріпились як прізвища – прізвищеві назви на -ович, -евич, генетично пов'язані з іменами по батькові. Переважна більшість прізвищ на -ич, -ович, -евич походить від різних форм імені: Андрухович, Антонич, Антонович, Базилевич, Давидович, Дашкевич, Захаркевкч, Зінкевич, Лукашевич, Тишкевич, Федоркевич, Філевич, Якубович та ін., що підтверджує їх безпосередній зв'язок з патронімами.

Оскільки імена по батькові цього типу побутували в середовищі шляхти і міщанства, слід припускати, що й у ролі спадкових родових назв найменування на -ович, -евич закріпились насамперед серед привілейованих верств населення. Як показало проведене С. П. Бевзенком дослідження козацьких реєстрів, складених після Зборівської угоди 1649 р., велика кількість прізвищевих назв на -ський, -цький,

-зький та -ович, -евич фіксується в реєстрі Київського полку, до якого потрапила значна частина української шляхти та київських міщан зі старокиївською антропонімією.

До розряду прізвищ перейшли також патронімічні назви, що належали до народних уснорозмовних форм іменування синів за батьком, зокрема два найпоширеніших типи українських патронімій з суфіксами -енко (-єнко) та -ук (-юк), -чук. Найменування з формантом -енко, що виник шляхом поєднання суфіксів -еня і -ко, мали первісне так зване демінутивне значення, тобто, як і слова на -еня (зайченя, козеня, хлопченя), позначали малих, недорослих істот: бондаренко— первісне «малий бондар, син бондаря», Іваненко—«малий Іван, син Івана».

Подібне значення мали й слова з суфіксом -ук (-юк), -чук: баранчук «невеликий баран», ведмедюк і ведмедчук «молодий ведмідь», парубчук «молодий парубок» і т. ін.

Широке побутування в живомовній народній стихії загальних назв недорослих, молодих осіб і синів із суфіксом -енко (-єнко) і -ук (-юк), -чук можна проілюструвати численними прикладами відповідних утворень, похідних від назв осіб за ремеслом, професією і родом діяльності, поданих у словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка: коваленко «син коваля» і ковальчук з двома значеннями — «син коваля» і «учень коваля»; писаренко «син писаря» і писарчук «син писаря», «молодий писар, канцелярист»; циганенко «син цигана» і циганчук «син цигана», «молодий циган»; бондаренко «син бондаря» і бондарчук «підмайстер бондаря»; маляренко «син художника, маляра» і малярчук «учень художника, маляра», шевченко «син шевця» і шевчук «підмайстер у шезця, учень шевця» та ін.

Як бачимо, всі перелічені загальні назви синів і молодих за віком осіб сьогодні широко побутують в українській мові в ролі індивідуальних прізвищ.

У пам’ятках XVI ст. патроніми на -енко локалізуються в основному на Брацлавщині, зрідка зустрічаються на Київщині, Житомирщині, в Галичині. У XVII ст. утворення на -енко уже належать до найпоширенішого антропонімічного типу на території Східної України.

У козацьких реєстрах, складених після Зборівської угоди 1649 р., прізвищеві назви на -енко мають абсолютну кількісну перевагу над всіма іншими. За підрахунками С. П. Бевзенка, у реєстрі Київського полку найменування на -енко становлять 60 % від усього складу прізвищевих назв. Справедливим слід вважати й висловлене дослідником пояснення такої величезної кількості назв на -енко у основному джерелі української антропонімії XVII ст. тією обставиною, що до реєстрів записувались переважно молоді козаки, тоді як їхні батьки мали найменування без суфікса -енко: Коваль — Коваленко і т. ін.

Зазначений факт свідчить і про те, що прізвищеві форми у XVII ст. ще не мали тієї стабільності, якої вони набули пізніше, зокрема, антропоніми на -енко ще не

втратили живого зв'язку із загальними словами, вживаними на позначення синів за батьком. Цей зв'язок простежується навіть у першій половині XIX ст., коли вже розпочалось офіційне впровадження прізвищ серед широких мас населення.

Що стосується утворень на -ук (-юк), -чук, то вони зустрічаються в ролі найменувань за батьком уже в джерелах XVI ст. з території західного регіону: Сенко Павлюк, Омельян Менюк, Сава Сниманюк та ін. На інші території такі найменування поширюються у XVII – XVIII ст., представлені вони і в козацьких реєстрах: Федор Гаврук, Пилип Бунчук, Грицько Карасюк та ін. Як і патроніми на -енко, іменування по батькові на -ук (-юк), -чук протягом XIX ст. переходять у розряд спадкових прізвищ.

У наш час розглядувані антропонімічні типи належать до найпоширеніших українських прізвищ, що побутують на всій території України, проте мають виразний регіональний розподіл за ступенем поширеності. Якщо прізвища на -енко можна вважати основним східноукраїнським типом, то прізвища на -ук (-юк), -чук належать до західноукраїнського типу. З найменуваннями по батькові генетично пов'язані зокрема характерні для західноукраїнського ареалу утворення на -ак (-як), -чак: Андрусяк, Грицак, Юрчак. Ганусяк, Марунчак, Прицак, Собчак, Худяк, Бариляк, Верхоляк та деякі інші типи антропонімів, які сьогодні належать до рідкісних серед українських прізвищ,— утворення на -енок, -онок (Остап Дудиченок, Макарей Борисенок), -еня (Масло Микитеня), -а (-я), -ат(-ят) (Яцько Пахирча, Олекса Занчя), та ін.

Серед зазначених типів прізвищ, в тому числі й прізвищ на -енко та -ук(-юк), -чук, абсолютну більшість становлять утворення, що в минулі віки побутували як патроніми, тобто імена по батькові. Від імені матері наймення дітей утворювались дуже рідко, головним чином у тих випадках, коли жінка рано лишалась вдовою і ставала главою сім'ї (поширене прізвище Вдовиченко, Удовиченко).

Тому серед основних типів українських прізвищ найменування, похідні від жіночих імен, представлені невеликою кількістю утворень: Ганненко, Катренко, Марусенко, Мотренко, Настенко, Пазенко (від Пазя — здрібніле від Палажка), Улитенко, Явдощенко, Гандзюк, Маланчук, Паращук, Химчук та ін. Дещо вищий процент похідних від жіночих імен виділяється в групі прізвищ на -ак (-як): Ганусяк, Ганущак, Мариняк, Марунчак, Марущак, Марусяк, Настасяк, Паращак, Хим'як і т. ін., що локалізуються у Наддністрянщині.

Надзвичайне розмаїття типів українських прізвищ виявляється і у великій групі іменувань, що вказують на ремесло, професію, вид заняття першого носія прізвища.

Народні найменування осіб за родом діяльності зберігають, зокрема, такі популярні українські прізвища, як Швець (і похідні від нього Шевченко, Шевчук, Шевців, Шевчишин), Гончар (Гончаренко, Гончарук), Кравець (Кравченко, Кравчук,

Кравців), Мельник (Мельниченко, Мельничук), Мірошник (Мірошниченко), Ткач (Ткаченко, Ткачук), Колесник, Колісник (Колесниченко, Колісниченко), Скляр, Шкляр (Скляренко, Склярук, Шкля-рук), Килимник, Шкіряк, Шаповал (Шаповаленко), Шабельник, Гонтар (Гонтаренко, Гонтарук), Дігтяр (Дігтяренко, Дігтярук), Різник (Різниченко, Різничук), Стороженко, Лоцманенко, Чабан (Чабаненко), Пастух (Пастушенко), Чумак, Коновал (Коноваленко, Коновальчук), Гайдай (від «пастух овець», Гайдаєнко, Гайдар, Гайдай), Стадник (Стадниченко, Стадничук), Чередник (Чередниченко), Олійник, Пивовар, Лимар (Лимаренко, Лимарчук), Римар (Римаренко, Римарук), Кухар (Кухаренко, Кухарчук), Табакар та ін.

Деякі прізвища походять від жартівливих прізвиськ людей тієї чи іншої професії, ремесла. Просторічними кличками теслярів були первісно прізвища Дубогризенко, Короцюпенко, Корощупенко; мельників — Мукосієнко. Крупидеренко, Жорноклевенко; шевців — Тягнишкіра, Тягнишкура; різників— Козоріз, Козолуп; склярі— Шклобій, кушнірів—Кошкодав, паламарів — Заплюй-свічка тощо.

Народні назви співців і музикантів спричинились до появи прізвищ Кобзар, Кобзаренко, Співак, Скрипник, Скрипниченко, Дудик, Дудник, Цимбал, Цимбалюк та ін.; специфічну групу «музикальних» прізвищ становлять утворення на -іст, -ист (-іста, -нста): Басістий, Капеліс-тий, Органістий, Гуслистий, Цимбаліст, Цимбаліста тощо.

Церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвищах, як Дяк, Дяченко, Дячук, Попенко, Попик, Паламар, Паламарчук, Паламаренко, Пономар, Пономаренко, Титар, Титаренко, Титарчук, колишнє міське й сільське начальство – у прізвищах Війт, Войтенко, Пустовійт, Комісар, Комісаренко, Возний, Ратушний, Ратушняк, Гуменний, Гуменюк, Присяжний, Присяжнюк і т. ін.

У окрему групу виділяються прізвища, походження яких пов’язане із перебуванням їх перших носіїв у Запорізькій Січі: Запорожець, Запорожченко, Козак, Козачук, Козаченко, Січовик, Кошовий, Хорунжий, Хорунженко, Довбиш, Пушкар, Пушкаренко, Гармаш, Гармащук, Гармашенко та ін. Про часи Гетьманщини нагадують прізвища Гетьман, Сердюк («гетьманський охоронець»), назви народних месників дійшли до нашого часу у прізвищах Гайдамак, Гайдамака, Дейнека, Левенець.

Чималу групу становлять антропоніми, похідні від назв осіб за етнічною приналежністю: Литвин, Литвиненко, Литвинчук (литвинами на Україні називали не лише литовців, а й білорусів), Турчин, Турченко, Турченяк, Москаль, Москаленко, Циган, Циганенко, Циганчук, Лях, Ляшенко, Чех, Чешко, Молдаван (Молдован), Волошин, Татаренко, Татарчук і т. ін. Слід зауважити, що далеко не завжди перший носій такого прізвиська належав до неукраїнського етносу. Досить

було кому-небудь пуститися на якийсь час у мандри до іншого краю, щоб після повернення одержати від земляків відповідне прізвисько.

Згадаймо, як пояснює своє найменння кобзар з Шевченкової поеми «Гайдамаки»: «Та я й не волох; так тілько — був колись у Волощині, а люде й звуть Волохом, сам не знаю за що». Прізвисько Москаль могло бути первісне найменуванням росіянина (як у п'єсі І. Котляревського «Москаль-чарівник»), але частіше так називали в народі солдатів, які відслужили в царській армії (порівняймо найменування героя поеми Т. Шевченка «Москалева криниця»).

В той же час на іноналіональне походження першого носія могли вказувати такі прізвиська як Німий, Німець (і похідні – Німенко, Німченко, Німчук), оскільки німими в народі називали не тільки людей із вродженим каліцтвом, але й зайшлих іноземців, які говорили незрозумілою мовою (порівняймо етимологічне значення слова «німець», «німота»).

Вихідців з інших областей України первісне позначали такі найменування, як Бойко (похідні Бойченко, Бойчук), Волинець, Подолян, Гуцул, Гоцул (похідні Гуцуленко, Гоцуленко), Поліщук, Віштяк (виштак— прізвисько подільського селянина за те, що, поганяючи коней, кричать «вішття!».

У прізвищах може зберігатися пам'ять про давні територіальні назви, що належать далекому минулому. Так, «Реєстри всього війська запорізького неодноразово фіксують прізвищеве найменування Болоховець, генетичне споріднене із назвою давньоруської Болохівської землі, яка зникла з сторінок літописів ще в 1262 р. після драматичної боротьби Данила Галицького з болоховцями.

Група прізвищ з суфіксом -ець вказує на вихідців з різних міст України: Богуславець, Бориславець, Батуринець, Гайсинець, Канівець, Козинець, Мглинець, Полтавець, Уманець, Хоролець, Чигринець та ін. Назва мешканців міста Коломиї, відомого багатими соляними промислами, стала загальною назвою добувача або торгівця сіллю (порівняймо у народній пісні «Ой чи ти козак, чи ти чумак, чи ти коломиєць? Передай мені хоть сухарь на гостинець»), яка ввійшла і до українського антропонімікону.

Говорячи про походження сучасних українських прізвищ, ке можна оминути й таке важливе їх джерело, як вуличні прізвиська. Генетичний зв'язок із прізвиськом закріпився в самому значенні українського слова «прізвище». Інше походження має російське слово «фамилия», запозичене через польську або німецьку мову з латинського familia — «домочадці, родина». Щоправда, слово «фамилия» почало вживатися лише з часів Петра І, до того друге найменування людини позначали в російській мові словом «прозвище».

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'ємною рисою сільського народного антропонімікону. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не

змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. Мешканці багатьох українських сіл, крім прізвища, мають вуличне прізвисько, причому останнє нерідко є більш вживаним серед односельців. Паралельне побутування офіційного й вуличного прізвища є як типовою рисою сучасного закарпатського антропонімікону.

Отже, на тлі загальноукраїнського антропонімікону офіційні і неофіційні особові найменування не мають відмінностей ні за типами творення, ні за лексичним значенням слів, від яких походять. Слід підкреслити, проте, що в антропонімії одного села кожна з цих двох груп найменувань часом виявляє тенденцію до відособлення, внаслідок чого утворюються дві окремі антропонімічні системи, кожна з яких має свою семантичну й структурну специфіку.

Для прикладу можна навести приклад з антропонімії Вінниччини, де поширені такі старожитні прізвища, як: Бондар, Гончарук, Шевчук, Кравчук, Іщук, Попик, Юпик, Сіньковський, Грушковський, Крюковський, Новаковський, і вуличні прізвиська Цар, Голод, Самійло, Півень, Орел, Гусак, Рабець, Бульба. Якщо в групі прізвищ переважають найменування, похідні від назв професій і населених пунктів, то в другій — лексеми на позначення птахів.

Різняться вони й у словотворчому плані — прізвища представлені головним чином утвореннями з суфіксами -ук (-чук) і -ський, а прізвиська — безафіксними найменуваннями, утвореними від загальних слів («цар», «голод», «півень» та ін.) лексико-семантичним способом.

Прізвища та індивідуальні й колективні прізвиська, які здавна побутують в тому чи іншому селі, нерідко до нашого часу зберігають відомості про історію його заселення. Так, мешканці села Мізяків на Вінниччині мають колективне прізвисько гуцули, яке, імовірно, вказує на те, що першопоселенці його були вихідцями з гірських районів Карпат.

Місцевий переказ про заснування села Берізки Кривоозерського району на Миколаївщині запорожцями, які розбрелись степами південної України після розгрому Запорізької Січі у 1775 р., підтверджує найпоширеніше серед старожилів села прізвище Запорожець.

Вуличні прізвиська, значна частина яких побутує сьогодні у поважній ролі офіційних прізвищ, належать до найколоритнішої групи особових найменувань. Вони є своєрідною енциклопедією народного побуту, звичаїв, духовної культури. В них яскраво відбився національний характер українця, його схильність до жарту, дотепу, веселого, влучного слова. І дійсно, значеннєвий діапазон прізвищ, які походять від вуличних прізвиськ, є надзвичайно широким.

Вони могли вказувати на якусь рису зовнішності або вдачі першого носія прізвиська, як наприклад: Безбородько, Білоус, Голобородько, Безух, Безпалько, Бородай, Дзюба, Довгань, Горбаль, Мовчан, Стогній, Шумило, Червонописький (від

«червоний писок»), Кривобок, Довгошия, Кирпа, Лисий, Тонконіг, Білоножко, Криворучко, Худаш, Циба, Щербань та ін. Нерідко причиною виникнення вуличних найменувань людини був якийсь недолік у її вимові, звичка часто повторювати одне й те ж слово або вигук тощо.

Характерним в цьому плані є, наприклад, походження прізвиська Похвап, яке зустрічається на Черкащині. Мабуть, пояснення слід шукати у тому, що чоловік одержав таке прізвисько через свою звичку говорити «дощ похвапав» замість «дощ покрапав».

Певну ваду мовлення відбивала первісне значна частина прізвиськ на -ало типу Цокало, Цикало, Цмокало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало тощо.

Специфічне для певної говірки діалектне слово або вигук, незвичний для мешканців сусідніх областей, може спричинитися до виникнення колективного прізвиська, яке поширюється на всіх представників говірки. Так з'явилися, зокрема, відомі колективні назви жителів Карпат – бойки і лемки, перше з яких походить від характерного для місцевого діалекту вигуку бой (бойє) «їй-богу», а друге — від частки лем «лише, тільки».

Є група прізвищ, що відображає якусь особливість одягу: Безпояско, Широкопояс, Кривошапка, Рябошапка, Довгопол, Сіроштан, Білоштан; характерну прикмету житла: Безверхий, Заклунний, Новохатський, Острохижа, Кривохижа; особливості розташування житла, садиби: Заболотний, Загребельний, Зарудний, Луговий, Лісовий, Наріжний, Підгорний, Підгайний, Підлужний, Гайовий, Долішній, Нижник, Крайносвіт, Царинний і т. ін. Новоприбулу особу могли прозвати Забродою, Забігою, Зайдою, Заволокою, Придибою, Приходьком, Прийшляком, Новожилом тощо.

Цікаву групу утворюють прізвища, які походять від назв коней та волів, володіння якими було настільки важливою обставиною селянського побуту, що характерне для тварини найменування за мастю чи якоюсь іншою ознакою односельці могли перенести на її господаря. Так виникли прізвища Сивокінь, Білокінь, Чорновіл, Рябовіл, Рябокінь, Чалий (оспіване в народній пісні «Ой був в Січі старий козак, на прозвище Чалий»), Багрій (від багрій «сіробурий віл»), Смаглій (від смаглій «віл майже чорної масті»), Мазій (від мазій «віл попелястого кольору»), Чубрій (від чубрій «віл із жмутиком вовни між рогами»), Гулий («безрогий віл або корова»), Гнідий та ін.

Далеко не кожне прізвище легко піддається тепер поясненню навіть у тих випадках, коли основа його прозора. Як пояснити, наприклад, мотиви виникнення таких прізвищ, як Буряк, Куліш, Лобода, Плачинда, Пиріг, Мороз, Стародуб, Качур, Редька, Книш, Цвях, Ковбаса, Король, Апостол, Шелест, Явір, Шабатура та багатьох інших? Можна припускати, що котрийсь із прадідів Тара-пати був неспокійним за вдачею чоловіком (слово «тара-пата» означає «клопоти, неспокій»), Недайкаші чи

Недайборща – неподільчивим, а Простибоженко занадто часто повторював слова «прости боже».

Проте справжні причини появи цих і багатьох інших прізвищ, в основу яких лягли прізвиська, сьогодні встановити неможливо. Мотиви надання прізвиськ у будь-якому колективі є надзвичайно примхливими. Ось яку історію про походження свого прізвища переповідає, наприклад, колишній запорізький козак: «Я був дуже прудкий і проворний: одного разу, їдучи з Нових Кодаків у Січ, ми виїхали на високу могилу й, поскакавши кілька хвилин, стали спускатися.

Мої товариші пішли втоптаною стежкою, а я надумав іти просто, але курган був дуже крутий, а трава суха, я послизнувся, упав і покотився униз стрімголов, як клубок або корж. «Коржем, коржем покотився!» закричали козаки, і з того дня всі мене звали Микитою, а на прізвисько Коржем. Мій хрещений батько, довідавшись про це, сказав мені: «Нехай буде й Корж».

Причини значно ширшого, порівняно з іншими народами, побутування серед українців колоритних прізвищ з виразним гумористичним відтінком у значенні слід шукати в нашій історії. Адже величезна кількість сучасних українських прізвищ кувалась у горнилі Запорізької Січі.

Саме тут вперше виникла потреба офіційної реєстрації великого числа козаків. За звичаями Запорізької Січі новоприбулий до війська повинен був прибрати нове прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Під час процедури вибору нового найменння січове товариство мало слушну нагоду повною мірою виявити свою схильність до жарту й дотепу.

Ритуал прийняття до війська новоприбулого козака описує Дмитро Яворнницький у праці «Історія запорізьких козаків»:

«Прийнятий до лав запорізьких козаків насамперед записувався в один із 38 січових куренів, у той чи інший з них, залежно від власного вибору, й тут же, при записі в курінь, міняв своє власне прізвище на якесь нове прізвисько, котре дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку; цю зміну прізвища робили для того, щоб приховати минуле новоприйнятих у Січ.

Часто на запит російського чи польського уряду, чи нема в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорізький Кіш відповідав, що таких осіб на Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські люди. Змінивши ім'я й приписавшись до куреня, новачок приходив у той курінь, і курінний отаман у присутності козаків відводив йому місце завдовжки три аршини й завширшки два, кажучи при цьому: «От тобі й домовина! А як умреш, то зробим ще коротшу».

Породженням відчайдушного й розкутого духу запорізького січового товариства є, очевидно, така своєрідна за значенням сполучуваних основ і за самим способом творення група прізвищ, що не має аналогій в антропонімії інших

слов'янських мов, як Затуливітер, Неїжборщ, Недайкаша, Непийвода, Непийпиво, Підкуй-муха, Задерихвіст, Нагнибіда, Убийвовк, Паливода, Перебийніс, Покиньчереда, Прудивус (Прудиус), Роздайбіда, Цідибрага, Куйбіда та ін.

У цьому короткому огляді особових найменувань, що стали основою сучасних прізвищ, звичайно, не можна охопити всі типи українських прізвищ – цього величезного за обсягом і надзвичайно розмаїтого за будовою і значенням основ лексичного шару нашої мови. Хочеться лише ще раз підкреслити, що наше прізвище – це не сухий, позбавлений смислу паспортний знак. Це живе слово, пам'ять роду. І якщо одне прізвище несе в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу.

Тема 10. Національні особливості словозміни прикметників та числівників. Національний етикет особистого і ділового листування, традиції звертань

1. Складні випадки написання прикметників

Разом пишуться складні прикметники, утворені:

а) від складних іменників, що пишуться разом: лісостеповий, глиноземний, водоспадний, агротехнічний, піврічний;

б) від сполучення підпорядкованих один одному прикметника, числівника, написаного літерами, або дієслова з іменником, а також сполучення прислівника з прикметником чи дієприкметником: лівобережний, воднолижний, світловолосий, але: світло-русий (відтінок кольору); двоповерховий, але: 2-поверховий; водорозчинний, вічнозелений, вищезгаданий, але: трохи вище згаданий (є пояснювальне слово), згаданий вище (два різні слова);

в) з двох та більшої кількості компонентів, у яких основний смисл передається останнім прикметником (переважно слова з термінологічним значенням): давньоверхньонімецька (мова), складносурядне (речення), тазостегновий (суглоб), а також глухонімий, сліпоглухонімий.

2. Через дефіс пишуться складні прикметники:

а) утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: івано-франківський, приват-доцентський, віце-консульський, зюйд- вестовий;

б) утворені з прикметникових основ із сурядним зв'язком (між ними можна вставити і)): південно-західний, мовно-літературний, машинно-кінний, монголо-татарський, але: кримськотатарський (від словосполучення кримські татари);

в) з першою частиною, що закінчується на ико(іко): історико- філологічний, фізико-математичний, хіміко-термічний, але: хіміотерапевтичний;

г) з першою частиною військово, воєнно: військово- морський, військово-інженерний, воєнно-стратегічний, воєнно-економічний, але: військовозобов'язаний, військовополонений;

д) які означають додаткові відтінки якості, кольору або поєднання кількох кольорів в одному предметі: гіркувато-солодкий, солоно-кислий, темно-синій, сніжно-білий, але: білосніжний (від словосполучення білий сніг); жовто-блакитний, але: жовтогарячий, червоногарячий (окремі кольори);

ж) у яких повторюються ті самі або споріднені слова: білий- білий, великий-превеликий, перший-ліпший.

Зверніть увагу!

Складні прикметники важливо відрізняти від сполучень прислівника з дієприкметником чи прикметником, у який прислівник зберігає самостійність: легкопоранений, але: легко одягнений; прямолінійний, але: прямо протилежний; суспільно-економічний, але: суспільно корисний; всесвітньо-історичний, але: всесвітньо відомий.

2. Написання складних і складених числівників

Числівники поділяються на 2 розряди: кількісні і порядкові. Кількісні числівники відмінюються за тим самим принципом, що й іменники, а порядкові – як числівники.

Відповідно, кількісні числівники бувають двох видів: означено- кількісні (власне кількісні) та неозначено-кількісні.

Означено-кількісні числівники за семантикою поділяються на три групи: цілі, дробові й збірні.

Цілі числівники за будовою бувають прості (складаються з одного кореня), складні (які складаються з двох коренів і закінчуються на -дцять і -десят) і складені (які складаються з двох окремих слів).

Складні числівники, хоч і містять два корені, пишуться разом. Причиною цього слугує історичне походження другої частини слів від архаїчної форми дцять (десять). Якщо розкласти складний числівник *одинадцять* на *один на дцять*, то бачимо, яким шляхом утворилися сучасні числівники: буквально *один на десяти; дванадцять – два на десяти; тридцять – три десятки*.

Натомість, частини складених числівників не втратили своєї самобутності в сучасній українській літературній мові, тому є окремими словами: сто двадцять п’ять.

Дробові числа, як відомо, поділяються на десяткові й звичайні. Однак, з мовного погляду вони не розмежовуються й не становлять окремих груп.

Щодо збірних числівників, то вони стосуються лише істот і вживаються лише у формі називного відмінка (у непрямих відмінках вони мають такі ж форми, як і цілі числівники). За будовою вони бувають двох видів: прості (п’ятеро) і складні (які складаються з двох коренів і закінчуються на -дцятеро: дванадцятеро, тридцятеро).

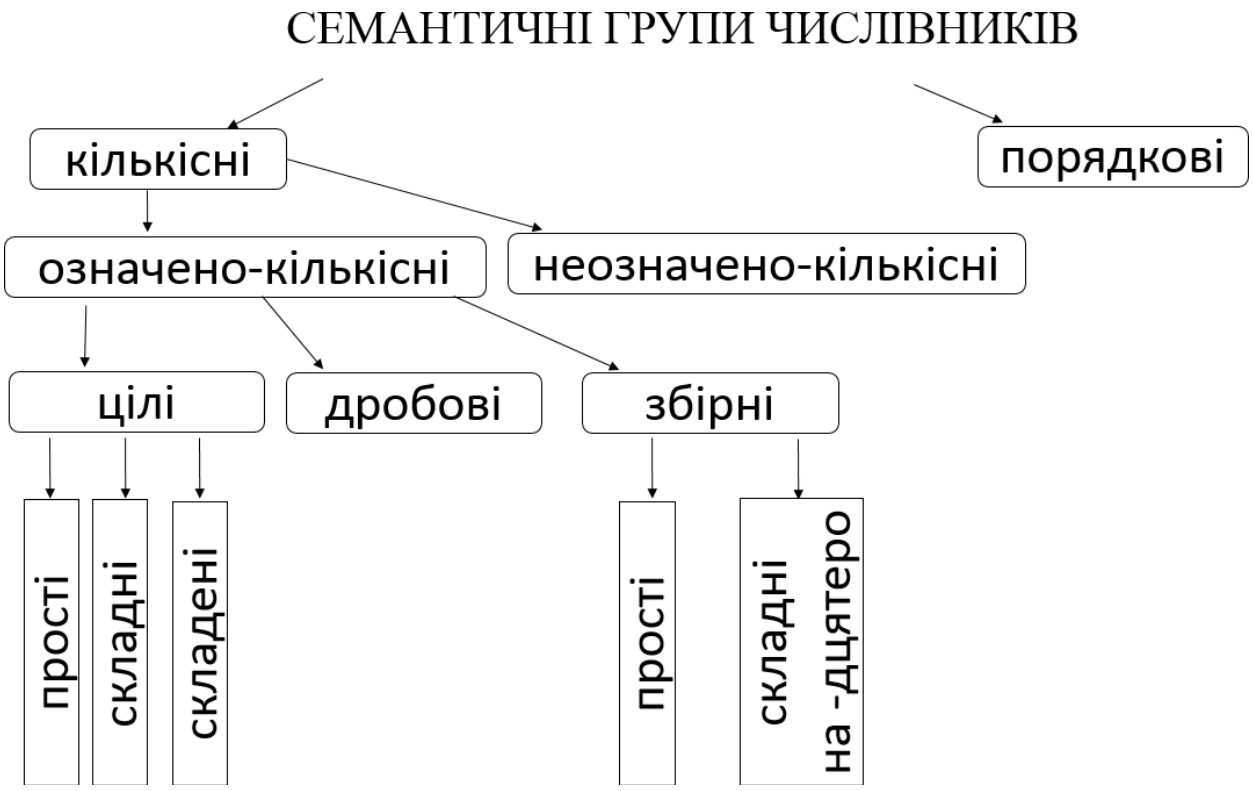

3. Відмінювання кількісних і порядкових числівників

Числівники один, одна, одне (одно) в називному відмінку мають форми коротких прикметників. У середньому роді паралельно вживаються дві форми: одне й одно.

Числівники від п’яти до десяти, від одинадцяти до двадцяти, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят відмінюються за таким зразком:

Н. п’ять; сімнадцять
Р. п’яти (п'ятьох); сімнадцяти (сімнадцятьох)
Д. п’яти (п’ятьом); сімнадцяти (сімнадцятьом)
З. п’ять (п’ятьох); сімнадцять (сімнадцятьох)
О. п’ятьма (п’ятьома); сімнадцятьма (сімнадцятьома)
М. на п’яти (п’ятьох); на сімнадцяти (сімнадцятьох)
Н. п’ятдесят
Р. п’ятдесяти (п’ятдесятьох)
Д. п’ятдесяти (п’ятдесятьом)
З. п’ятдесят (п’ятдесятьох)
О. п’ятдесятьма (п’ятдесятьома)
М. на п’ятдесяти (п’ятдесятьох)

Запам’ятайте: в усіх відмінках, крім називного, маємо паралельні форми. У всіх складних числівниках на -дцять, -десят – відмінюється тільки друга частина; у числівниках одинадцять, чотирнадцять наголошується склад -на-, на відміну від російської мови. Але у знахідному відмінку – наголос на закінченні -ох:

одинадцятьох, чотирнадцятьох; у числівниках шість, сім, вісім при відмінюванні відбувається чергування і//е, і//о: шести, семи, восьми.

Числівники сорок, дев'яносто, сто в усіх відмінках, крім називного й знахідного, мають закінчення -а (сорока, дев'яноста, ста).

Складні числівники на визначення сотень відмінюються за зразком:

Н. двісті триста п'ятсот

Р. двохсот трьохсот п'ятисот

Д. двомстам трьомстам п'ятистам

З. двісті (двохсот) триста (трьохсот) п'ятсот (п'ятисот)

О. двомастами трьомастами п'ятьмастами (п'ятьомастами)

М. (на) двохстах (на) трьохстах (на) п'ятистах

Числівник чотириста відмінюється як триста. Числівники шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот відмінюються як п'ятсот.

У цих числівниках відмінюються обидві складові частини і пишуться вони разом.

У числівниках п'ять, шість, дев'ять, десять та в усіх числівниках на -дцять зберігається пом'якшення після кінцевого приголосного т. Усередині такого складного числівника пом'якшення після т немає. Наприклад: п'ятсот, п'ятдесят, шістсот, п'ятнадцять, дев'ятсот. Але в орудному відмінку в числівниках: три, п'ять, шість, дев'ять, десять зберігається пом'якшення кінцевого приголосного основи. Наприклад: трьома, п'ятьма (п'ятьома), шістьма (шістьома), дев'ятьма (дев'ятьома). Зберігається пом'якшення в усіх числівниках на -дцять в орудному відмінку: дванадцятьма (дванадцятьома) тощо.

У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини:

Н. триста вісімдесят сім

Р. трьохсот вісімдесяти (вісімдесятьох) семи (сімох)

Д. трьомстам вісімдесяти (вісімдесятьом) семи (сімом)

З. триста (трьохсот) вісімдесят (вісімдесятьох) сім (сімох)

О. трьомастами вісімдесятьма (вісімдесятьома) сьома (сімома)

М. (на) трьохстах вісімдесяти (вісімдесятьох) семи (сімох).

У складених порядкових числівниках відмінюється лише останнє слово: дев'ять тисяч дев'ятсот дев'яносто дев'ятий – ...дев'ятого (дев'ятих), дев'ятому (дев'ятим), дев'ятий (дев'яті), дев'ятим (дев'ятими), на дев'ятому (дев'ятих).

У дробових числівниках чисельник відмінюється як кількісний числівник, знаменник – як порядковий: дві п'ятих, двом п'ятим, двома п'ятими; три десятих, трьом десятим, трьома десятими і т. д.

Неозначено-кількісні числівники: багато, небагато, кілька, декілька – відмінюються, як числівники п'ять, шість (але без паралельних форм):

Н. кілька, декілька, багато

Р. кількох, декількох, багатьох

Д. кільком, декільком, багатьом

З. = Н. або Р.

О. кількома, декількома, багатьма

М. (на) кількох, декількох, багатьох

Збірні числівники обидва, обидві відмінюються у непрямих відмінках так: обох, обом, обома, (на) обох.

Збірні числівники двоє, троє, п’ятеро та ін. – у непрямих відмінках мають форми кількісних числівників (два, три, п’ять).

4. Зв’язок числівників з іменниками

Зі схеми видно, що саме від числівника залежить, у якій відмінковій і числовій формі буде вжито іменник. Усі наявні в українській мові правила узгодження іменника з числівником можна класифікувати на кілька основних:

1) у поєднанні з дробовим числівником іменник матиме форму родового відмінка однини, оскільки дріб – це частина цілого. Але варто пам’ятати, що слова половина, четвертина є іменниками, а не числівниками. Пор.: *дві цілих п’ять десятих гектара – два з половиною гектари*;
2) у поєднанні зі збірним числівником іменник потрібно вживати у формі родового відмінка множини, оскільки збірний числівник властивий лише формі множини: *четверо студентів*;
3) якщо маємо справу з цілим числівником, останнє слово якого два, три, чотири – іменник потрібно вживати у називному відмінку множини: *три роки*;
4) якщо будь-який інший цілий числівник – іменник вживаємо у формі родового відмінка множини: *п’ять сортів*.

5. Національний етикет особистого і ділового листування.

В особливостях етикету мовлення і національної мови проявляється неповторність кожного народу, розкривається своєрідність будь-якої нації, що відображає її духовний та моральний світ, а також низку культурних, соціальних,

історичних факторів. Мовний етикет – «це сукупність словесних форм ввічливості, прийнятих у певному колі людей, у певному суспільстві, у певній країні». Це функціональна підсистема мови зі своїм набором знаків, слів і типових фраз та граматичними правилами їхнього поєднання. Етикетна і значеннєва вартість, яку мають ці знаки, полягає у взаємозв'язку з іншими знаками. Парадигма, або нормована кількість знаків існує для кожної звичайної етикетної ситуації і дає можливість мовцеві вибрати один із знаків, які відрізняються один від одного. [с. 80]. У звертаннях наявні більшість слів, які характеризують стосунки у родині, а також з іншими людьми: мамочко, тіточко, дядино, дядьку, родино, друже, пані, пане; у проханнях – будь ласка, будь ласкава, майте велику ласку, з Вашої ласки, просьба, коли Ваша ласка, попрошу, вчини мені ласку, прошу Вашої ласки; вдячність висловлюється за допомогою таких мовноетикетних форм – дякую, спасибі, прийміть подяку, дяка за, приношу подяку; вибаченняпрошу пробачити, не сердьтеся, даруйте, не гнівайся, вибачайте, прости, нехай вибачить; прощання здебільшого виражають такі слова – бувайте, добраніч, кланяюся, прощайте, уклін, будьте здорові В українській мові, наприклад, для ситуації вибачення є такі одиниці: Пробачте!, Даруйте!, Перепрошую!, Вибачайте!, Прошу пробачення!, Прошу, Вибач та інші.

Українці нерідко у своєму лексиконі використовували такі форми звертання національного мовного етикету: пані та панове, панове громадо, посестри, побратими, товариство, добродійко, добродію. Такі звертання характеризують особливість українського національного мовленнєвого етикету. Ці слова були у вжитку в історичній прозі, циркуляри нібито їх дозволяли. У добу «нового Вавилону» такі вирази постійно використовувалися представниками української інтелігенції, яка, докладаючи титанічних зусиль, зберігала їх для наступних поколінь.

Одним із найвиразніших зразків національного мовного етикету листування є епістолярна спадщина Лесі Українки. Сучасні жителі України нечасто використовують такі конструкції мовленнєвого етикету, які Леся неодноразово використовувала під час листування: «Поклін всій родині» (До Івана Франка, 3, XI, с. 373); «Бажаю Вам сили, здоров'я і всіх гараздів» (До родини Косачів, 3, XI, с. 222); «Сердечно здоровлю» (До Володимира Михайловича Гнатюка, 3, XI, с. 372); «Не беріть за зле, що я мовчала» (До сестри Аріадни Михайлівни Драгоманової, 3, XI, с. 81); «лапку твою стискаю» (До сестри Ольги Косач 3, XI, с. 330); «Бувай здоровенькі» (До Л. М. Драгоманової, 3, XI, с. 78); «Тепер я одважусь просити Вас хорошенько…» (До Ольги Кобилянської, 3, XI, с. 140); «Будь здорова, моя золотая» (До сестри Ольги Косач 3, XII, с. 355);

Тема 11: Питання національного синтаксису української мови. Ментальна спільність і відмінність української синтаксичної системи із синтаксисом інших індоєвропейських мов

1. Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення.

Центральним розділом граматики є синтаксис як учення про способи і засоби поєднання одиниць нижчих мовних рівнів у конструкції, які виконують комунікативну функцію.

Синтаксис (грец. — складання, побудова, поєднання, зв'язок, порядок) — розділ граматики, що вивчає будову і функціонування речень та словосполучень, членів речення, способи поєднання слів у словосполученнях і реченнях та комунікативні нечленореченнєві одиниці (слова-речення).

Терміном «синтаксис» також називають синтаксичну будову мови. Використовують його й у вужчих значеннях: синтаксис словосполучень, синтаксис членів речення, синтаксис речень, синтаксис еквівалентів речення, синтаксис простого речення, синтаксис складних речень тощо.

У синтаксичній будові української мови найповніше виявляються способи й засоби мовотворчої діяльності її носіїв і користувачів. Тільки на синтаксичному рівні всі мовні одиниці фонетичної, лексичної, фразеологічної і морфологічної підсистем мови стають мовленнєвими одиницями, стилістично (функціонально) самодостатніми, здебільшого комунікативно довершеними.

Лише дві мовні одиниці, які розглядають у синтаксисі, належать до комунікативних одиниць мови й мовлення: це речення та еквіваленти речення, його функціональні замінники — слова-речення: Так; Ні; Н евже?; Геть!; Ох! тощо.

Як практично немає мови взагалі (всемови), так і немає всемовного, всесвітнього синтаксису. Це лише абстрактно-уявне наукове поняття. Є тільки синтаксис окремої мови, споріднених мов або зіставні синтаксиси певних мов — споріднених і неспоріднених. Кожна людина завжди спілкувалась і спілкується з іншими конкретною народною мовою — родовою, племінною, мовою народності чи — найбільш повно і нормативно – національною мовою. Дехто послуговується «мертвою» мовою (старогрецькою, латиною тощо), штучною (есперанто) або користується діалектним мовленням, своєрідність якого зумовлена наявністю в ньому певної кількості діалектизмів, що нерідко простежуються в основному складі літературної мови, залишаючись при цьому ненормативними для неї одиницями: курчє, ногой, сижу, пшінка (кукурудза) тощо.

Предметом синтаксису є синтаксичні одиниці мови, їхня семантика і структура, синтаксичні зв’язки і семантико-синтаксичні відношення. Синтаксис як особливу галузь знань про мову формують такі основні підрозділи: загальна теорія і практика синтаксису як учення про синтаксичну будову мови; вчення про словосполучення і сполучення слів; вчення про речення (прості і складні), члени (член) речення; вчення про синтаксично нечленореченнєві комунікативні одиниці (слова-речення); вчення про абзаци, тексти, пряме, непряме і напівпряме мовлення.

Вивчення синтаксичної будови мови розпочалося за античних часів у Давніх Греції і Римі.

До найвідоміших дослідників синтаксичної будови української мови належать: Леонід Булаховський (1888-1961), Борис Кулик (1899-1970), Олександр Мельничук (1921-1997), Іван Вихованець, Катерина Городенська, Арнольд Грищенко (1936-2006), Ніна Гуйванюк, Світлана Срмоленко, Анатолій Загнітко, Ніна Іваницька, Іларіон Слинько (1912-1994), Марія Плющ, Каленик Шульжук (1940-2010), Михайло Кочерган та ін.

Щодо синтаксичних одиниць, конструкцій як об'єктів вивчення погляди лінгвістів не одностайні. Різняться думки щодо визначення членів речення, різновидів структури речення, нереченнєвих комунікативних конструкцій. Проблемним залишається питання залежності синтаксичної будови словосполучень, речень від фонетичної системи мови, співвідношення лексем, фразеологізмів, морфемних одиниць та морфологічних форм слова із синтаксисом.

Синтаксис української мови – це сукупність синтаксичних одиниць, які репрезентують синтаксичну будову української мови: усталені різноструктурні речення — прості й складні, а також слова-речення, кожним із яких у конкретній мовленнєвій ситуації мовець об'єктивно висловлює свою думку й певну почуттєвість.

Синтаксис українського мовлення. Його сутність полягає в теорії і практиці використання мовцем кожної з наявних у синтаксичній будові мови одиниці, речень найрізноманітнішої структури, починаючи від одночленного (речення з одним членом речення) і завершуючи складним реченням. Одне складне речення будь-якої побудови — це лише одна окрема комунікативна одиниця мови й мовлення.

Із лексемами «мова» і «мовлення» витворилась розгалужена система уживаних у лінгвістиці і мовленнєвій практиці термінологічних і напівтермінологічних сполучень слів: українська мова, мовні засоби, навчання мови, рідна мова, заняття з української мови, мовна освіта, поліфункціональність мови, функції мови, мовне оформлення тексту, значення мови, уроки української мови, звуковий склад мови та ін.; мовлення рідною мовою, мовленнєвий розвиток особи, мовленнєві вміння, мовленнєвий процес, сприймання рідного (нерідного) мовлення, форми мовленнєвого етикету, інтонація мовлення, образність мовлення, доречність мовлення, удосконалення власного мовлення, мовленнєва культ ура людини тощо.

Чим повніше й доречніше людина послуговується мовою, доцільно створює і використовує у своєму мовленні наявні в мові синтаксичні конструкції, тим швидше й легше вона налагоджує контакти з іншими носіями мови. Спілкуючись з іншими, людина змінюється, бо по-різному сказане (чи написане) слово в реченні впливає на співрозмовників, налаштовує їх на певні дії, спосіб мислення, почуттєвість. Вихована особа прагне формувати, витворювати в собі переважно тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, бо тільки на цій основі може зреалізовуватися високий рівень її мовленнєвої (отже, й загальної) культури.

2. Основні синтаксичні одиниці мови.

Синтаксична будова української мови (як і вся її система) формувалася впродовж багатьох століть. Вона має у своєму складі кілька основних структурних одиниць:

1. **Словосполучення**. Ця одиниця формується щонайменше двома повнозначними словами: нове <— життя, поверхово <— знаючий, працювати —» наполегливо (підрядні словосполучення); день і ніч, працювати й багатіти (сурядні словосполучення).

Структура словосполучень нерідко збігається зі структурою речень, становлячи в таких випадках речення, тобто окрему комунікативну мовну одиницю:

Чудова пісня (речення) і чудова пісня (не речення, а словосполучення, номінативний елемент мови, лише потенційно комунікативний) .

2. Сполучення слів. Вони в усіх випадках репрезентують тільки один член речення. Якщо «словосполучення» вже стало усталеним синтаксичним терміном, то поняття «сполучення слів» ще не набуло чіткої термінологічної визначеності. Будь-яке словосполучення є одночасно й сполученням слів, однак не кожне сполучення слів є словосполученням. Розрізняють такі різновиди (типи, групи) сполучень слів:

1) лексичні сполучення слів, які становлять певну семантичну й граматичну єдність двох чи більше повнозначних слів (часто ускладнених службовим словом або словами), котрі синтаксично не членуються на окремі члени речення, виражають одне поняття; сполучення слів відповідає тільки на одне запитання: Чорне море, Герой України, Петро Кононович Сагайдачний, додаткова вартість, мовний апарат людини, білий вірш, білий-білий, білий-пребілий, перша відміна іменників, складнопідрядне речення та ін.;

2) фразеологічні (переважно ідіоматичні) сполучення слів, що виражають одне цілісне, нерозкладне поняття і виконують функцію окремого члена речення; за своїм лексичним значенням сполучення слів у багатьох випадках дорівнюють окремому повнозначному слову: покласти зуби на полицю (голодувати); замилювати очі (обманювати); пекти раків (червоніти від сорому); бити байдики (нічого не робити); стріляний горобець (бувала людина) тощо;

3) сполучення слів, які становлять аналітичні (складені) словоформи, тобто морфологічні складові однієї лексеми: будеш працювати (форма дієслова в майбутньому часі), найбільш вдалий (форма найвищого ступеня порівняння прикметника);

4) поєднання (сполучення) слів: а) з одного й того самого іменника в різних відмінках з прийменником чи без нього: день за днем, з дня на день, робота роботою; б) з двох дієслів в одній формі: піду подивлюся, посиджу

послухаю; в) сполучення інфінітива з дієвідмінюваною формою того самого дієслова: написати напишу, заспівати заспіваю, послухати послухаю;

5) іменниково-прийменникові сполучення слів: у світі, на морі, при березі, із сорому;

6) сполучення слів із нечленореченнєвою звертальною функцією: а) сурядні сполучення слів: Прощайте, рясні долини і села, сповнені краси! (О. Підсуха); б) підрядні сполучення слів: Лети, моя думо, Моя люта муко! (Т. Шевченко);

7) сполучення слів, якими виражається значення вставності чи вставленості: На жаль, чудес на світі не буває (П. Воронько); Я вчив його письму (не без мороки) і гладіаторському ремеслу (Д. Павличко);

8) сполучення слів, утворені поєднанням дієслова з часткою: ідіть же, зробили б;

9) поєднання службових слів, вигуків, ужитих у функції слів-речень, тобто синтаксично нечленованих конструкцій: Та вже ж; Та еге ж; Та ні; Чи-ба; Ого-го; Ось воно що і под.

3. **Слова і словоформи**. Повнозначне слово становить визначальну лексичну одиницю мови й мовлення. Усі слова мають фонемно-звукову природу. У вживанні повнозначних слів у певній синтаксичній функції виразно виявляється мислено-

мовленнєва індивідуальність кожного, хто висловлюється. Крім службових слів, кількість яких в українській мові обмежується 400—500 одиницями, і генетичних (споконвічних) вигуків, що їх не більше кількох десятків, усі інші слова в українській мові — повнозначні. Вони трибічні за своєю сутністю: 1) сформувалися із фонем, звуків, які становлять матеріальну, фонетико-фонологічну сутність слів; 2) мають свою семантику, тобто окреме лексичне значення (або кілька чи й багато таких значень); 3) їм властива певна сукупність граматичних категорій, значень і певна система граматичних форм (якщо слово морфологічно змінюване). Кожне повнозначне слово є носієм щонайменше двох граматичних значень: слову сьогодні потенційно властиве прислівникове морфологічне (часове) значення і синтаксичне обставинне значення (також часове); прикметниковій словоформі чорніший властиві граматичні значення чоловічого роду, називного й знахідного відмінків, однини і граматичнолексичне значення вищого ступеня порівняння. Повнозначних слів з одним граматичним значенням немає.

Морфологічно незмінюване слово є тільки словом, а не словоформою, бо використовується лише в одному фонетичному варіанті. У цьому полягає його мовна й мовленнєва єдність та своєрідність. Змінюване (флективне) слово завжди представлене певною системою словоформ, кожна з яких репрезентує тільки один його формальний вияв. Наприклад, слово друг має 14 відмінкових форм: 7 в однині і стільки ж у множині. Усі словоформи лексеми друг утворюють її парадигму (грец. рагас1ei£та — приклад, взірець) — усталену в українській мові систему форм цього слова. Словоформа — це вияв тільки однієї з форм морфологічно змінюваного слова. Окрема словоформа є одним із кількох виявів повнозначного слова, однією з репрезентацій певної змінюваної лексеми. Змінюване слово становить чітко визначену й диференційовану (розрізнювальну) систему його словоформ.

Такі службові слова, як прийменники (особливо первинні) й частки, — це тільки службові компоненти певних словоформ. Сполучник у складі речення не є складовою члена речення: він тільки слугує засобом формування й вираження певних синтаксичних відношень між однорідними й неоднорідними членами речення, відокремленими членами речення, сурядними й підрядними реченнями в складному реченні, вставними і вставленими конструкціями, звертаннями.

Морфологічно змінюване слово використовується в окремому реченні, як правило, в одній зі своїх словоформ. Проте зрідка слово в реченні може бути представлене двома й більше словоформами, як, наприклад, у таких каламбурних фразах: Голова голові головою голову розбив (3 лексеми — голова голові (у значенні «очільник»), головою голову (у значенні «частина тіла»), розбив — 5 членів речення, 3 словосполучення — голова розбив, розбив голові, розбив головою); Він володів дорогоцінним даром: нікому не робив нічого даром; Мало б змогу те чорнило, То б усіх підряд чорнило. Такі каламбури витворились на омонімічній (різнозначеннєвій) лексичній основі.

У словоформах найповніше реалізується граматична валентність лексем — здатність до семантичного й синтаксичного сполучення з іншими словами в реченні. Змінювані слова, їхні словоформи становлять найчисленніші одиниці синтаксичної будови кожної флективної мови, в якій переважають слова, котрі мають флексії (закінчення).

4. Члени речення. Це мінімальні синтаксичні одиниці мови, що функціонують лише в межах речення, будучи його типовішими складниками.

Члени речення представлені такими основними видами: 1) підметом як головним членом двоскладного речення; 2) присудком — головним членом двоскладного речення; 3) головним членом односкладного речення — в дієслівній чи іменній формі (у шкільному вивченні синтаксису цього терміна зазвичай не використовують, а послуговуються термінами «підмет» і «присудок»); 4) означенням як другорядним членом речення (особливим різновидом означення є прикладка); 5) додатком — другорядним членом речення; 6) обставиною — другорядним членом речення. Наприклад, у двоскладному реченні А дівчина сирота у наймах марніє (Т. Шевченко): дівчина — підмет двоскладного речення, сирота — прикладка, тобто своєрідне іменникове означення, марніє — присудок двоскладного речення, у наймах — обставина місця; Я — сам. Вікно. Сніги... Зимовий вечір. Тиша. Ви (П. Тичина): виділені речення — односкладні номінативні, у третьому з них лексема вечір становить головний член, а зимовий — означення до нього.

5. **Речення**. Це основна, всеосяжна і найтиповіша інформаційно-омунікативна синтаксична форма спілкування, утворена з членів речення — одного, двох, кількох чи багатьох. Реченням властива розгалужена схема класифікації, розмежування на речення прості й складні. Прості речення найчастіше поділяють на непоширені й поширені, двоскладні та односкладні, повні й неповні; складні речення — на складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові, складні речення із сурядністю і підрядністю, сполучниковістю і безсполучниковістю, а також періоди.

6. **Функціональні замінники речення (слова-речення)**. Як і речення, вони належать до комунікативних мовних і мовленнєвих одиниць, але не можуть бути кваліфіковані як речення, бо не мають його основної ознаки — члена (членів) речення. їх поділяють на такі функціональні групи: 1) стверджувальні слова-речення: Ви цілком свідомі себе? — Так (О. Довженко); 2) заперечні слова-речення: Повечеряємо разом? — Ні (М. Стельмах); 3) питальні слова-речення: Полк, який втратив прапор, — розформовується. Не існуватиме більше! — Справді? — Ляля стояла глибоко вражена (О. Гончар); 4) спонукальні слова-речення: Годі! — гукає отаман. — Підпалити комиші (М. Коцюбинський); 5) емоційнооцінні слова-речення: Я льотчиком буду... Я к Петро Ваш. — Ага! — хихикає Корній (О. Гончар).

З певною умовністю до окремих функціональних груп слів-речень можуть бути зараховані: 1) незакінчені, обірвані (перервані) речення: Ти того... Кинь натякать. Бо я... (І. Рябокляч); 2) звертання-речення: Заходить [пан] у чорну пекарню, пхає рукою двері і кричить: — Марино! — Нікого. — Олено! (М. Коцюбинський). Отже, синтаксична будова української і кожної іншої мови сформувалася з матеріальних звуків (фонем).

Значеннєвість у ній виражають лексеми (повнозначні слова), фразеологізми, властиві їм граматичні (морфологічні) форми, які в багатьох випадках увиразнюються службовими словами, значно рідше — вигуками. Основною одиницею синтаксичної структури мови є речення — комунікативна одиниця, яка утворюється з членів (члена) речення; комунікативну функцію також виконують слова-речення — нечленореченнєві синтаксичні конструкції.

3. Зв'язок синтаксису з іншими розділами науки про мову

Кожна мова є системним поєднанням різнотипних і різнорівневих мовних одиниць. Поширена думка, згідно з якою синтаксис посідає центральне місце в граматичній системі мови; звідси випливає, що всі інші рівні підпорядковані йому.

Зв'язок синтаксису з фонетикою очевидний. Із фонем (навіть з однієї фонеми) утворюються слова, з яких складаються словосполучення й речення. їхня сутність матеріальна, фізіологічно-акустична, бо всі елементи мови людина вимовляє і сприймає на слух або зором (коли їх записано). Без фонем (звуків) не з'явилися б ні морфологічна, ні синтаксична системи мови; всі вони сформувалися у взаємній залежності. Різні форми слова належать слову, організовують і репрезентують його. Найчастіше слова використовуються тільки в реченнях, набагато рідше — в словах-реченнях.

Лексичне значення слів становить їхню семантику, яка сама по собі є явищем ідеальним, бо не має окремішнього буття: не було б матеріальних за своєю сутністю звуків — не було б і слів із властивою їм семантикою; пор.: слова мука і мука, які різняться лише такою фонетико-акцентною ознакою як наголос і сприймаються на цій основі різнозначеннєво. Тільки однією фонемою може розрізнятися значення словосполучень, пор.: подяка друга (=друг дякує) і подяка другу (=дякують другові, другу).

Різне лексичне наповнення формально тієї самої схеми речення може змінювати його структурно-синтаксичну сутність: Читає (речення двоскладне, неповне) і Світає (речення односкладне, безособове, повне); також одне лише службове слово може змінювати зміст деяких словосполучень: ваза на столі — ваза в столі — ваза при столі.

Речення складається щонайменше з одного повнозначного слова. Немає комунікативно самодостатніх речень із службового слова: в діалозі Книжка на столі? — На відповідь На суто просторічна, зрозуміла тільки в конкретному акті мовлення, в контексті, у цьому випадку — на тлі змісту речення-питання. Речення будьякого лексичного наповнення — одно-, дво-, кілька- і багатослівне — одночасно слугує одиницею номінативною (бо кожним повнозначним словом у реченні хто-небудь або що-небудь називається), а тому є одиницею комунікативною, спілкувальною.

Синтаксичному розглядові також підлягають фразеологічні одиниці — це сполучення слів, які становлять один член речення (ідіоми), або речення різноманітної будови (фразеологічні одиниці). Фразеологічні одиниці менш стійкі, ніж ідіоми. Це переважно народні прислів'я і приказки, крилаті вислови видатних осіб: Серцю не накажеш; Лиш той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). Фразеологічні одиниці здебільшого мають структуру речення, отже, їх можна характеризувати і за членами речення.

Дотепер залишається неповністю визначеною проблема зв'язку синтаксису з морфологією — граматичним ученням про будову й словозміну слів, групування їх за частинами мови. Синтаксис слугує організувальним центром для морфології, сферою використання морфологічних форм слів. Словоформи змінюваних слів і одна лише форма незмінюваних первісно могли сформуватися й усталитися в мовленні тільки внаслідок використання їх спершу в індивідуальному мовленні, а після цього — і в колективному. Отже, синтаксичне послуговування

морфологічними мовними одиницями ставало основою закріплення їх у мовній системі. Зв'язок синтаксису й морфології очевидний і взаємний: не постала б потреба в синтаксичному використанні ресурсів морфологічної системи кожної мови, властивих їй словесних форм, не сформувалися б і самі морфологічні форми мови, її граматичні (морфологічні) категорії (рід, число, відмінок, особа, спосіб, час тощо), не з'явилися б і морфологічні значення слів, об'єднані в межах певної частини мови.

Із синтаксисом найтісніше пов'язана **пунктуація** — галузь лінгвістичних знань про усталену в писемній літературній мові систему правил уживання розділових знаків.

Синтаксична будова сучасної української літературної мови має чітко виражену системну й структурну сутність. Цим засвідчується високий рівень її розвитку. Кожна зі складових синтаксичної системи української мови закріпилася в ній у певній формі вияву, слугує усталеною структурною моделлю, має всенародний чи досить широкий діапазон втілення, бо, закріпившись у мові, використовується в безлічі індивідуальних мовлень.

4. Порівняльний синтаксис української та інших індоєвропейських мов

Синтаксична структура речення певної мови визначає спосіб мислення і формулювання думки носіїв мови й формується на основі уявлень про світ, ментальних рис народу.

Для порівняння синтаксичної структури мов індоєвропейської сім'ї, до якої входить українська мова, розглянемо три мови з різних груп: слов'янської – українська, германської – англійська, романської – арабська.

Синтаксису української й арабської мов притаманний вільний порядок слів у реченнях. Початкову, центральну й кінцеву позицію в реченні здебільшого займають слова, які мають більше смислове навантаження. Позиція підмета і присудка не має чіткого місця в реченні, але підмет здебільшого стоїть перед присудком.

Англомовному синтаксису в структурі речення притаманний чіткий порядок слів, тобто кожен член речення має свою регламентовану позицію. Спостерігається інтонаційне виділення змістових центрів (логічний наголос). У художній літературі допускається інверсія – непрямий порядок слів, але позиція підмета і присудка залишається незмінною.

В усіх зазначених мовах узгоджене означення стоїть перед означуваним словом, а неузгоджене – після.

Отже, порівняння синтаксичної структури мов однієї сім'ї дає підстави стверджувати, що носії цих мов мають частину спільного коріння. Однак, дещо різняться ментальністю, способом мислення і формулювання думки. Особливо вирізняються мови германської групи, де переважає чітко регламентована структура речення, що вказує на сталість, шаблонність і регламентованість синтаксичних одиниць і мислення.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Атестація 1. Сутність української літературної мови, її роль у процесі становлення державності і національної самоідентифікації

Тема 1. Вступ. Українська мова – державна мова України, національна мова українського народу. Етнографічні регіони й діалекти

План

1. Предмет і завдання курсу.
2. Державна мова. Мовне законодавство в Україні.
3. Поняття нації, національної і літературної мови.
4. Етнографічні регіони України і територіальні діалекти.
5. Роль мови в житті суспільства. Функції мови.

Література до теми:

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. Київ : Логос, 2004. 284 с.
2. Данилюк І. Етнокультурна психологія: історія та сучасність : моногр. / І. Данилюк, А. Курапов, І. Ягіяєв. Київ : АртЕк, 2019. 432 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/359337867_Etnokulturna_psihologia_istoria_ta_sucasnist
3. Іванишин В. Українська ідея. Вибрані твори. Тернопіль: Крила, 2021. 928 с.
4. Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900 – 1256) / Упоряд. Черненко О. Харків: Фоліо, 2021. 590 с.
5. Історія цивілізації. Україна. Т.1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.) / Упоряд. Відейко М. Харків: Фоліо, 2019. 586 с.
6. Кобилюх В. О. Праукраїна і Санскрит. 2-ге вид., зі зм. і доп. Тернопіль: Мандрівець, 2013. 512 с.
7. Логвиненко Б., Тітарова Д. Ким ми є? Національні спільноти та корінні народи України. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. 672 с.
8. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка,1993.200 с.
9. Пономарів О.Д. Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44438
10. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фраґменти; упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельов; Українська вільна академія наук у США. Нью-Йорк: [б. в.], 1992. 155 с.
11. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. *Бібліотека Прологу і Сучасности*. 1987. Ч. 173.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте роль мови в житті людини.

2. Дайте визначення понять *мова, мовлення, мовна політика, мовно-комунікативна компетенція, етнос, етнокультура, національна мова, літературна мова, державна мова, діалект*.
3. Назвіть зачинателя й основоположника сучасної української літературної мови. Охарактеризуйте їхній внесок в утвердження національної мови на рівні літературної.
4. Назвіть етнографічні регіони України.
5. Охарактеризуйте групи діалектів (наріччя) української мови.
3. Назвіть функції, які виконує мова.
4. Чи можна говорити про перевагу однієї функції над іншою?
5. З'ясуйте різницю між поняттями «мова» і «мовлення».

Тема 2. Проблема походження українського народу й української мови

План

1. Способи вивчення проблеми походження українського народу.
2. Розвінчання фальшивої теорії «єдиної колиски».
3. Вплив трипільської культури на формування українського етносу, спільні елементи міфології, вишивки, писанкарства.
4. Тюркомовні кочові племена на території України, їхній внесок у національну культуру й мову.
5. Роль санскриту в українській мові, Велесова книга.

Література до теми:

1. Іпатіївський літопис.
2. Євген Наконечний. Украдене ім'я: чому русини стали українцями (2001)
3. Микола Чубатий. Княжа Русь-Україна.
4. Фігурний Ю. С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. Київ, ННДІУ. 2011. 142 с.
5. Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоіранському матеріалі): довідник. Київ: Євшан-зілля, 2008. 360 с.
6. Денисюк Н. Чому «зникла трипільська культура». Київ: Слово, 2001. 25 с.
7. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. Київ: Просвіта, 2001. 288 с.
8. Наливайко С. Індоарійські таємниці України. Київ: Просвіта, 2004. 448 с.
9. Кобилюх В. Праукраїна і санскрит. Тернопіль: Мандрівець, 2013. 512 с.
10. Шелухін С. Назва України – Відень: накладом Вид. т-ва «Франко Син і Спілка», 1921.
11. Багринець В.М. Коли і як виникли назви «Україна», «українці»? Ужгород: Ґражда, 2002.
12. Віктор Петров. Походження українського народу (1947)
13. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. Українське Історичне Товариство. Нью-Йорк, 1971.
14. Україна на мапах європейських картографів.
15. Володимир Білінський. Україна-Русь. Книга перша. Споконвічна земля (2013)

16. Володимир Білінський. Країна Моксель, або Московія. Книга 3.
17. Блог "Українські теми". Назва "Україна" і "українці". // платформа Medium.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Розкрийте теорії етногенезу українців.
2. Дайте визначення понять *етногенез, санскрит*.
3. Назвіть етапи (періоди) етногенезу.
4. Поясніть походження назви Україна.
5. Простежте символіку від Берегині (Мокуші) до тризуба.
6. Охарактеризуйте вплив тюркомовних кочових племен на українську національну культуру і мову.
7. Розкрийте значення Велесової книги для у формуванні українського етносу

Тема 3. Функціональні стилі сучасної української літературної мови.

План

1. Основні поняття теми
2. Художній стиль
3. Науковий стиль
4. Офіційно-діловий стиль
5. Публіцистичний стиль
6. Розмовний стиль
7. Конфесійний стиль
8. Епістолярний стиль

Література до теми:

1. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
2. Прокопчук Л.В. Культура ділового спілкування : навч. посіб. / Л.В. Прокопчук. Вінниця : ООО «Планер», 2011. 112 с.
3. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні; Інститут української мови. 2019. 282 с. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf

Тема 5. Науковий стиль СУЛМ

План

1. Особливості наукового тексту. Мовні засоби наукового стилю СУЛМ.
2. План, тези, конспект як важливий засіб організації розумової праці.
3. Анотування і реферування наукових текстів.
4. Основні правила бібліографічного опису джерел, оформлення посилань.

Література до теми:

1. Прокопчук Л.В. Культура ділового спілкування : навч. посіб. / Л.В. Прокопчук. Вінниця : ООО «Планер», 2011. 112 с.
2. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
5. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 294-334.
6. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні; Інститут української мови. 2019. 282 с. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019- onovl-pravo.pdf

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Дайте визначення наукового функціонального стилю.
2. Визначте мету, функції, особливості наукового стилю.
3. Поясніть, у чому та як виявляються особливості наукового стилю мови. Проілюструйте свою відповідь переконливими прикладами.
4. Схарактеризуйте основні стильові ознаки наукового стилю.
5. Назвіть жанри, що репрезентують підстилі наукового стилю.
6. Які жанри наукового стилю належать до первинних, які – до вторинних?
7. Які підстилі наукового стилю вам відомі?
8. Які види наголосів потрібно враховувати в усному науковому мовленні?
9. Які чинники зумовлюють лексичні запозичення?
10. З’ясуйте, який відмінок іменника й чому переважає в науковому тексті, доведіть.

Тема 6. Літературна мова. Національні традиції нормування української літературної мови.

План

1. Ознаки української літературної мови.
2. Мовна норма.
3. Типологія мовних норм.

Література до теми:

1. Прокопчук Л.В. Культура ділового спілкування : навч. посіб. / Л.В. Прокопчук. Вінниця : ООО «Планер», 2011. 112 с.
2. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.

3. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
5. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 294-334.
6. Україна на мапах європейських картографів.
7. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 399 с.
8. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні; Інститут української мови. 2019. 282 с. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019- onovl-pravo.pdf

Тема 7. Історія української літературної мови.

План

1. Українська національна мова від найдавніших часів до кінця XVIII століття.
2. Формування української літературної мови у XIX столітті.
3. Українська мова в період бездержавності: історія лінгвоциду.
4. Розвиток української мови в умовах незалежності України.

Література до теми:

1. Бабенко О. Хрещення Київської Русі: історичні, культурологічні та лінгвістичні аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Випуск 34. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. С.10−13.

2. Баденкова В. Роль старослов'янської мови у формуванні української літературної мови. *Актуальні питання розвитку української мови у науковій ретроспекції та перспективі : матеріали круглого столу до Дня української писемності та мови* ; [за заг. ред. Н. В. Коч]. – Миколаїв : МНУ, 2012. С. 25–27.

3. Баденкова В. Історія української літературної мови: навч. посібн. для студ. ВНЗ. Миколаїв, 2017. 148 с.

4. Історія українського правопису XVI – XX століття: хрестоматія. *Проєкт «Наукова кника»*. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.

5. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Історія української мови* : хрестоматія. Київ, 1996.

6. Найрулін А. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов'яни: історія, мова, культура* : *матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф.* Т.1. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 81 – 84.

7. Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–15.

8. Онуфрієнко Г. Ґенеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX –XX століття. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40–46. (початок); № 12. С. 36–42. (закінч.)

9. Панько Т. І. До проблеми формування й уніфікації української мови. *Мовознавство*. 1990. № 1. С. 42–50.

10. Півторак Г. Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен. *Мовознавство*: *науково-теоретичний журнал*. 2008. № 2–3. С. 13−23.

11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.

12. Полюга Л. Деформоване висвітлення історії української літературної мови в часи радянського тоталітаризму. *Другий Міжнар. конгр. україністів : доп. і повідомл. Мовознавство*. Львів, 1993. С. 36–41.

13. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 399 с.

14. Фельчак О. Питання походження української мови в мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Лінгвістика*. № 1 (22). 2011. С.76– 87.

15. Хваткова С., Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX−XX століть. *Персонал*. 2006. № 11. С. 40–45.

16. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

17. Цвілюк С. А. Духовний код нації (з історії української мови і писемності) : іст.-лінгв. етюди. Одеса : Друк, 2007. 397 с.

18. Ющук І. П. Про походження української мови. *Мова наша українська : статті, виступи, роздуми*. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2003. С. 9–34.

19. Яковенко О. Етапи становлення української писемності : наукова подорож: (до Дня української писемності). *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2010. № 27 (вересень). С. 30 – 38.

20. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

Атестація 2. Функціювання національних мовних традицій на різних мовних рівнях

Тема 8. Українська лексикологія. Питання походження окремих слів-символів. Фразеологія. Орфографія. Історія національних чергувань звуків

План

1. Лексичний склад української мови.
2. Українська фразеологія.
3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.
4. Складні випадки української орфографії.
5. Історія національних чергувань звуків.

Література до теми:

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.

2. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 294-296.

3. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.

4. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 302-334.

5. Історія українського правопису XVI – XX століття: хрестоматія. *Проєкт «Наукова кника»*. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.

6. Асіїв Л. Морфонологія: проблеми і перспективи дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Випуск 52. С. 296-305.

Тема 9. Національні традиції сучасної української морфології. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

План

1. Українська морфологія.
2. Використання граматичних категорій іменника в сучасній українській літературній мові.
3. Граматичні форми власних назв. Українські традиції номінації.

Література до теми:

1. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
2. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
3. Найрулін А. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов'яни: історія, мова, культура* : *матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф.* Т.1. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 81 – 84.
4. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
7. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Тема 10. Національні особливості словозміни прикметників та числівників. Національний етикет особистого і ділового листування, традиції звертань

План

1. Складні випадки написання прикметників.
2. Написання складних і складених числівників.
3. Відмінювання кількісних і порядкових числівників.

4. Зв’язок числівників з іменниками.
5. Національний етикет особистого і ділового листування.

Література до теми

1. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
2. Найрулін А. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов’яни: історія, мова, культура* : *матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф.* Т.1. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 81 – 84.
3. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Тема 11: Питання національного синтаксису української мови. Ментальна спільність і відмінність української синтаксичної системи із синтаксисом інших індоєвропейських мов

План

1. Синтаксис української мови як лінгвістичне вчення.
2. Основні синтаксичні одиниці мови.
3. Зв’язок синтаксису з іншими розділами науки про мову.
4. Порівняльний синтаксис української та інших індоєвропейських мов.

Література до теми:

1. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови: Підручник. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
2. Найрулін А. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов’яни: історія, мова, культура* : *матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф.* Т.1. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 81 – 84.
3. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Київ : АТ «ОКО», 1996. 416 с.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Гриценка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
5. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Орієнтовний перелік питань до колоквіуму:

1. Визначте мету, функції, особливості наукового стилю.
2. Від чого залежить вибір стилю мовлення?
3. Дайте визначення наукового функціонального стилю.
4. Дайте визначення понять *етногенез, санскрит*.
5. Дайте визначення понять *мова, мовлення, мовна політика, мовно-комунікативна компетенція, етнос, етнокультура, національна мова, літературна мова, державна мова, діалект*.
6. До чого нас зобов'язує статус державної української мови?
7. З'ясуйте різницю між поняттями «мова» і «мовлення».
8. З'ясуйте, який відмінок іменника й чому переважає в науковому тексті, доведіть.
9. Із чим пов'язують повернення конфесійного стилю мовлення?
10. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Мовне законодавство.
11. Назвіть етапи (періоди) етногенезу.
12. Назвіть етнографічні регіони України.
13. Назвіть жанри, що репрезентують підстилі наукового стилю.
14. Назвіть зачинателя й основоположника сучасної української літературної мови. Охарактеризуйте їхній внесок в утвердження національної мови на рівні літературної.
15. Назвіть основні функції спілкування.
16. Назвіть основні чинники впливу на мовну ситуацію в Україні.
17. Назвіть функції, які виконує мова.
18. Найістотніші ознаки літературної мови.
19. Основні етапи становлення української мови як державної.
20. Охарактеризуйте вплив тюркомовних кочових племен на українську національну культуру і мову.
21. Охарактеризуйте групи діалектів (наріччя) української мови.
22. Охарактеризуйте основні закони спілкування.
23. Поняття мовної норми. Типологія мовних норм.
24. Поняття національної та літературної мови.
25. Поясніть походження назви Україна.
26. Поясніть, у чому та як виявляються особливості наукового стилю мови. Проілюструйте свою відповідь переконливими прикладами.
27. Простежте символіку від Берегині (Мокуші) до тризуба.
28. Розкрийте значення Велесової книги для у формуванні українського етносу
29. Розкрийте особливості епістолярного стилю мовлення.
30. Розкрийте особливості процесу спілкування.
31. Розкрийте роль мови в житті людини.
32. Розкрийте теорії етногенезу українців.
33. Стисло прокоментуйте види, типи й форми професійного спілкування.
34. Схарактеризуйте основні стильові ознаки наукового стилю.

35. У якому стилі мовні штампи є стилістичним засобом, а не помилкою?
36. Функції літературної мови.
37. Хто є зачинателем та основоположником української мови?
38. Чи допускається взаємопроникнення стилів? Наведіть приклади.
39. Чи збігаються поняття “літературна мова” та “мова художньої літератури”?
40. Чи можна говорити про перевагу однієї функції над іншою?
41. Що таке мовна норма? Наведіть власні приклади порушення мовних норм.
42. Що таке стиль? Чим викликана поява стилів мовлення?
43. Як ви розумієте поняття “регіональні мови”?
44. Як ви розумієте поняття стратегія й тактика спілкування?
45. Як співвідносяться поняття “загальнонародна” й “літературна мова”?
46. Яка взаємодія відбувається між українською літературною мовою та територіальними діалектами?
47. Які види наголосів потрібно враховувати в усному науковому мовленні?
48. Які жанри наукового стилю належать до первинних, які – до вторинних?
49. Які невербальні засоби спілкування, на вашу думку, найбільше впливають на перебіг ділової комунікації?
50. Які основні ознаки конфесійного стилю?
51. Які основні стилі сучасної української мови вам відомі?
52. Які підстилі наукового стилю вам відомі?
53. Які стилі здебільшого функціонують у сфері писемного мовлення?
54. Які чинники зумовлюють лексичні запозичення?
55. У якій мові, крім української, є форма кличного відмінка?